Miljøbevægelsen NOAH
arbejder for at forbedre
det levende miljø ved
aktivt at bekæmpe
miljøødelæggelsen
og dens årsager
– og anvise alternativer

NOAH

Miljø&Samfund

Tidsskrift om
miljø og samfund

Tema
Lokal Agenda 21

November 1997
Nr. 10
Pris 40,-

NOAH

Pernille Hagedorn-Rasmussen

Leder:

Dagsorden for det 21. århundrede?

Miljø- og Energiministeriet har lavet en undersøgelse af arbejdet med lokal Agenda 21 i kommuner og amter. Hovedkonklusionen er: „Mere end halvdelen af de danske kommuner og amter laver lokal Agenda 21". Hvis man kigger lidt mere på tallene, viser det sig, at der er tale om 50,2% af kommuner og amter. Man kan vel egentlig med lige så god ret sige, at næsten halvdelen af de danske kommuner og amter er ikke i gang med en lokal Agenda 21. Det kunne være interessant at finde ud af hvorfor? Undersøgelsen forsøger at få et svar. 32% af de lokale myndigheder siger manglende tid, 35% siger manglende ressourcer, og det er vel i bund og grund to sider af samme sag. 24% oplyser, at der er manglende politisk administrativ interesse, og det er ganske galt, for vi har i Rio 1992 forpligtet os til at igangsætte lokalt Agenda 21-arbejde i Danmark.

Miljøsk nr.10 handler om lokal Agenda 21, så lad nu de kommuner og amter, der ikke har nogen, hvile i fred. Amter og kommuner er vigtige samarbejdspartnere og initiativtagere til lokalt Agenda 21-arbejde, derfor er det interessant at finde ud af, hvad der sker ude i forvaltningerne.

Ja, selv om nu halvdelen er i gang, er det jo ikke i alle kommunerne, man mærker meget til det. Det skulle da lige være en brochure fra kommunen om at spare på vandet eller sortere sit affald; men lokal Agenda 21 er mere end det. Det handler også om borgerinddragelsen og om det at have et socialt perspektiv; men disse dimensioner har hårde vilkår, fordi hele den kommunale forvaltning sjældent er med i arbejdet.

En væsentlig barriere, er sektoropdelingen i kommunerne. Agenda 21-medarbejderen sidder næsten altid i teknisk forvaltning. Det betyder, at arbejdet bliver kategoriseret som et miljøanliggende. Det vil oftest sige, at affaldssortering og mindre brug af sprøjtemidler bliver synonymt med Agenda 21. Det lukker for de andre dimensioner i udarbejdelsen af en lokal Agenda 21.

Løsningen på det er, at agenda-arbejdet må spredes ud i forvaltningen, så ressourcerne og ansvar ikke placeres hos en enkelt eller to medarbejdere i teknisk forvaltning. Kommunalpolitikerne skal stå ved, at en bæredygtig udvikling ikke kun handler om at sortere affald; men at det omfatter ændringer af alle livets forhold. Imidlertid kræver det, at man kan se længere frem end 4 år, og det er sjældent god tone i den kommunale forvaltning.

Berøringsangst i den kommunale forvaltning er endnu en barriere, der er værd at fremhæve. På trods af et relativt decentralt forvaltningssystem er de kommunale forvaltninger ikke vant til den grad af direkte borgerkontakt og dialog, som arbejdet med lokal Agenda 21 fordrer. Der er usikkerhed om, hvordan man skal håndtere en sådan øget kontakt, for øget inddragelse af borgerne kræver nok mere tid. Tid er penge, og dem er der som bekendt aldrig nok af.

Løsningen er nytænkning. Borgere må ses som potentiale for forandring og ikke som snyltere på forvaltningens tid. Udarbejdelsen af en lokal Agenda 21 må ses som en mulighed for at få en sammenhængende politik i kommunen og ikke som et påhæng på teknisk forvaltning. Tidshorisonten er ikke noget, som den kommunale valglov skal fastsætte. Derimod kan et projekt, der handler om det næste århundrede, være en oplagt mulighed for politikere til at tale med borgere om langsigtede tiltag i kommunen og vise visionerne i det kommunale arbejde.■

Indhold:

Lokal Agenda 21 i 1997 4
Af Alice Jul Jørgensen og Ia Brix Jensen

Al magt til græsrødderne 10
Af Lone Johnsen

Fra Rio til Allerød 16
Af Helle Andersen og Lisbeth Mathiesen

Bæredygtig folkeoplysning!? 22
Af Jette Gabrieli

Lokal Agenda 21 og det miljømæssige råderum 30
Af Lene Okholm og Bente Hessellund Andersen

Dolly - en simpel vare? 36
Af Jesper Toft

Kort om miljø 42
Af Pernille Hagedorn-Rasmussen

Register for Miljøsk nr. 1- 8 44

Alice Jul Jørgensen og Ia Brix Jensen, Frilufsrådet

Lokal Agenda 21 i 1997

Lokal Agenda 21 er et ambitiøst projekt. I al sin enkelhed går det ud på at skabe en verdensomspændende, folkelig bevægelse for en økonomisk og social udvikling, der ikke skader naturen. Opfordringen til at udarbejde lokale Agenda 21'ere er beskrevet i ét af 40 kapitler, som til sammen udgør den globale handlingsplan, mere end 110 verdensledere vedtog i Rio for fem år siden.

Verdenstopmødet om miljø og udvikling i Rio 1992

På Rio-konferencen blev svaret på spørgsmålet om, hvordan vi sikrer vores fælles fremtid, fundet i to deklarationer, to konventioner og et globalt handlingsprogram:

- Rio-deklarationen om miljø og udvikling beskrevet i 27 principper
- Skov-deklarationen om skovforvaltning og udvikling
- Klima-konventionen, hvis endelige mål er at stabilisere drivhusgasserne i atmosfæren på et niveau, som ikke vil forstyrre det globale system i betænkelig grad
- Konventionen om biologisk mangfoldighed, der skal sikre, at vi beskytter og benytter verdens naturrigdomme på en bæredygtig og ligeværdig måde
- Agenda 21 - et vidtfavnende handlingsprogram på 40 kapitler, der spænder fra sociale og miljømæssige forhold til en beskrivelse af de større befolkningsgrupper, hvis medvirken er nødvendig for en bæredygtig udvikling.

For fem år siden mødtes det hidtil største antal regeringsledere i Brasilien for at diskutere klodens miljø og udvikling. „UNCED"-mødet eller Jordens Topmøde i Rio de Janeiro foregik i FN-regi og var et foreløbigt klimaks på den diskussion, som blev begyndt 20 år forinden i Stockholm, og som Brundtland-rapporten fra 1987 skærpede yderligere. FN evaluerede i slutningen af juni 1997, om Rio-konferencen har sat spor, samt diskuterede nye tiltag, da ledere fra hele verden var samlet i New York til „UNGASS" - United Nations General Assembly Special Session. Spørgsmålet for Rio-konferencens deltagere er stadigvæk relevant i dag: Hvordan får vi sammen sikret vores fælles fremtid? (se boks).

Bæredygtig udvikling: oven fra, nede fra og på tværs

For den almindelige dansker er Agenda 21 i yderste konsekvens en revolutionær

Der, hvor kommunen er træg og politikerne måske knap så interesserede, kan borgergrupper arrangerer debatmøder om f.eks. fremtiden

dagsorden. En vigtig konklusion i Rio var, at landene i nord må ændre deres ubæredygtige livsstil - en livsstil, der resulterer i, at en femtedel af jordens befolkning forbruger fire femtedele af dens ressourcer. Diskussionen af det miljømæssige råderum viser, at det ikke er en retfærdig eller holdbar fordeling. For at ændre på dette forhold er landenes regeringer forpligtet til at overholde aftalerne fra Rio. Forudsætningen er dog, at vi hver især gør, hvad vi kan for at sikre en bæredygtig fremtid. Med andre ord er det ikke kun „samfundets skyld", når vores naturgrundlag og dermed vores levevilkår forringes. Den rådførende proces, der bliver omtalt i Agenda 21, betyder, at borgere og politikere, erhvervsliv og beboere, græsrødder og embedsfolk, præster og naturvejledere skal tale sammen om deres visioner for lokalsamfundets bæredygtige udvikling - socialt, miljømæssigt, naturmæssigt og økonomisk. Resultatet af diskussionerne bliver den *lokale Agenda 21*.

Det vanskelige i denne proces ligger i at tale på tværs af eksisterende skel. Koblingen mellem udvikling og miljø

betyder, at bæredygtighedsbegrebet omfatter mere end miljøet. Én måde at skabe sammenhæng mellem den lokale miljøindsats og udviklingen af de socialesider af vores liv er at etablere grønne eller "Socialøkologiske centre", som der findes 14 af i Københavnsområdet. En anden måde at tænke i helheder på er at opstille „bæredygtigheds"-indikatorer, som årligt bliver evalueret. De kan samlet sige noget om, hvordan naturen har det (f.eks. angivet ved antallet af sangfugle), miljøets tilstand (set som f.eks., hvor meget CO2-gas der bliver udledt) samt samfundets udvikling (som f.eks. indikeret af selvmordsraten eller antallet af arbejdsløse).

Hvem tager initiativet - og hvordan?

Fra officielt hold - det vil sige Miljø- og Energiministeriet og de kommunale organisationer - blev der i slutningen af 1994 sat en lokal Agenda 21-kampagne i gang. Der blev ikke udarbejdet nogen facitliste på, hvordan lokalsamfundene skal arbejde med Agenda 21. Men Miljø- og Energiministeriet har udarbejdet fem pejlemærker på baggrund af de mange hundrede sider fra Rio. Disse skal fungere som rettesnor for lokal Agenda 21-arbejdet:

- helhedssyn og tværsektoriel tænkning
- aktiv borgerdeltagelse
- kredsløbstankegang
- inddragelse af globale hensyn
- styrkelse af det langsigtede perspektiv

Erfaringerne viser imidlertid, at det er vanskeligt at bruge disse pejlemærker konkret i en lokal sammenhæng. Igen kan både det miljømæssige råderum (rammen) og bæredygtighedsindikatorer (tommestokken) være nyttige værktøjer.

Ifølge udspillet fra Miljø- og Energiministeriet er det den kommunale forvaltning, der skal være initiativtager til en bæredygtig udvikling i lokalsamfundet ved at spille på tre strenge: strategi, handlingsplaner og projekter. Lokal Agenda 21-strategien er politikernes ansvar. Handlingsplanerne udvikles i kommunens og amtets forvaltninger. Slutteligt gennemføres projekterne i samarbejde med borgerne. Altså er ansvarsfordelingen præciseret således, at kommunen og amtet er placeret i centrum. Set med foreningsøjne er det især interessant, at kommunerne opfordres til at indtage den centrale rolle i det lokale arbejde. Hvorfor ikke foreninger, folkeoplysningsforbund eller erhvervslivet for den sags skyld?

Der er selvfølgelig en række tiltag inden for kommunens vægge, der er væsentlige. F.eks. kan kommunernes *indkøbspolitik* bidrage til, at der bliver produceret flere bæredygtige produkter. Hvis de offentlige institutioner omlægger til økologisk mad, er det en stor politisk forbruger, der kommer på banen. Hvis vores myndigheder indfører miljøstyring på rådhuset,er de mange påbud til borgerne om at spare på vandet, genbruge, kompostere, køre mindre i bil osv. mere overbevisende.

Men initiativet til lokal Agenda 21 kan lige så vel tages „nedefra". Der, hvor kommunen er træg og politikerne måske knap så interesserede, kan borgergrupper f.eks. arrangere debatmøder om fremtiden, som Grønne Familier på Bornholm eller Danmarks Naturfredningsforenings lokalkomité i Gladsaxe har gjort det. Ved at vise engagement og tage initiativ nedefra kan man skabe genlyd længere oppe i systemet. Dette er særligt interessant i år, fordi vi til november skal vælge kommunale politikere for de næste fire år.

Den bæredygtige udvikling kan dog ikke overlades til foreningerne og græsrødderne alene, for selv de mest engagerede borgere når ikke langt nok. Uden samarbejde med de lokale myndigheder og på længere sigt også det lokale erhvervsliv går det ikke. Der må ikke være nogen instans, der kan spænde ben i systemet. I virkeligheden betyder Agenda 21, at kommuner og amter sammen med borgerne skal blive enige om en fælles vision for fremtiden, og sammen drøfte, hvordan målene realiseres. I sin yderste konsekvens skal bæredygtighed også tænkes ind i politik og lovgivning på nationalt plan, så de mange gode kræfter og idéer nedefra ikke bliver blokeret af barrierer højere oppe.

Hvor langt er vi nået

Endnu er der lang vej. Kun en tiendedel af de danske kommuner har skrevet en overordnet lokal Agenda 21, hvoraf halvdelen er vedtaget politisk. I 1996 foretog Miljø- og Energiministeriet en undersøgelse af, hvor mange kommuner og amter der er gået i gang. Efter en lidt sen begyndelse er 134 kommuner i gang - altså lidt under halvdelen. 11 ud af 14 amter er i gang. Fra et foreningssynspunkt og ud fra målsætningen om borgerinddragelse er det bemærkelsesværdigt at konstatere, at i ni ud af ti kommuner kommer initiativet til lokal Agenda 21-arbejdet fra kommunen selv. Det betyder med andre ord, at organisationerne ikke har været gode nok til at engagere deres lokale medlemmer i lokal Agenda 21-processen.

Det er samtidigt tankevækkende, at kun 15% af kommunerne har indledt dialog med borgerne om lokal Agenda 21, selvom borgerinddragelse er et af formålene med lokal Agenda 21-arbejde. Hvorfor er det så få kommuner, der samarbejder med deres borgere? En

mulig forklaring er, at det er svært for både myndigheder og borgere at overskride den traditionelle, administrative grænse imellem myndigheder og borgere. Desuden har „borgere" også vist sig at være et noget diffust begreb. Her kan det være hensigtsmæssigt at skele til befolkningsgrupperne, som er beskrevet i den globale Agenda 21, bl.a. kvinder, børn og unge, lokale myndigheder, folkelige foreninger, erhvervsliv, forskningsinstitutioner og landbruget. Da Danmark er et foreningsland, hvor mange af os lægger et stort frivilligt arbejde, kan foreninger være et udmærket håndtag i forhold til borgernes deltagelse og engagement.

Det kan være problematisk, at lokal Agenda 21-arbejdet er placeret i teknisk forvaltning i tre fjerdedele af kommunerne. Det er desværre sjældent, at social-, sundheds-, undervisnings- eller kultursektoren deltager. Og dermed bliver miljøspørgsmål vurderet isoleret, selvom en bæredygtig udvikling fordrer tværsektoriel tænkning.

Heldigvis er en optøning i gang. Hen over sommeren 1997 vil Kommunernes Landsforening udvikle en debatpakke til de mindre danske kommuner i samarbejde med repræsentanter for Socialministeriet, Miljø- og Energiministeriet og Friluftsrådet. Dette tværsektorielle samarbejde mellem ministerier og folkelige organisationer kan vise sig afgørende for helhedstanken bag lokal Agenda 21.

Forhåbentlig vil Friluftsrådet og Danmarks Naturfredningsforening også bidrage til, at lokale foreninger involverer sig i højere grad i det lokale Agenda 21-arbejde. Friluftsrådet har siden årsskiftet 1996 haft en lokal Agenda 21-medarbejder, udgivet en præsentationsbrochure samt for nylig lanceret en lokal Agenda 21-værktøjskasse. I Danmarks Naturfredningsforening er lokal Agenda 21 kommet på dagsordenen i 1997, hvor foreningen har startet en storstilet kampagne.

På nationalt plan er det nødvendigt med et styrket samarbejde mellem lokale græsrødder, større folkelige organisationer og myndighederne for at vise, at lokal Agenda 21 ikke alene er en miljøsag, men også omfatter det sociale område, folkesundheden, det kulturelle, holdningsændringer med hensyn til livsstil, boligform, m.m. Det vil derfor være fint, hvis myndighederne på nationalt plan også formår at lade Agenda 21-tanken om bæredygtig udvikling sprede sig ind i andre ministerier end Miljø- og Energiministeriet.

Hvad skal der videre ske?

Fremover er der behov for at kombinere mange forskellige visioner og praktiske forsøg. Men det er ikke nok at lade de 1000 blomster blomstre, hvis der ikke undervejs samles op og evalueres på erfaringerne. Hvordan hænger hønsegårdene i Albertslund, kompostering i Køge og debataftener i Rønde sammen med Danmarks bæredygtige udvikling? Er vi på rette kurs? Lever vi inden for Danmarks miljømæssige råderum? Næppe. Her er det nødvendigt at koble de folkelige aktiviteter sammen med både forskning og overordnede politiske mål. Hvilke indikatorer vil på landsplan vise, hvor vi er på vej hen?

Danmark er et lille land. Derfor er der også behov for at styrke international erfaringsudveksling. Der er brug for en effektiv indsamling og formidling af internationale erfaringer til lokale grupper på tværs af landegrænser. WWF Verdensnaturfonden har på internationalt plan netop indsamlet beskrivelser af lokal Agenda 21-projekter i bl.a. Polen, England, Kenya og Danmark, som blev

Bæredygtighed handler ikke kun om surt afkald på materielle ting men også om livskvalitet.

udgivet i forbindelse med FN's evalueringsmøde i New York i slutningen af juni. Kendskab til disse og andre udenlandske lokal Agenda 21-initiativer og erfaringer kan give en større forståelse og interesse for den globale dimension.

Miljøbevægelsen har i 25 år været samfundets samvittighed. I dag hører mennesker ikke rigtigt efter de katastrofale nyheder om, at isen smelter, ozonlaget fortyndes og 30.000 mennesker dør af sult hver eneste dag. Derfor skal vi vise de mange alternativer til den gængse opfattelse af økonomisk vækst. Vi skal gøre op med idéen om, at det gode liv absolut er lig et større materielt forbrug, samtidigt med at vi viser, at bæredygtighed ikke kun handler om surt afkald på materielle ting, men også om livskvalitet. Vi skal øve os i at tænke i helheder. Og ikke mindst skal vi finde ud af, hvor vi vil hen. Der synes at være et stort behov for deltagelse og anvisninger til fordel for livet på jorden. ■

Lone Johnsen
Direktør
Danmarks Naturfredningsforening

Al magt til græsrødderne!

Det går rigtig godt med de lokale Agenda 21-aktiviteter - mener Svend Auken. Selvom direktøren for Danmarks Naturfredningsforening, Lone Johnsen, et stykke ad vejen er enig med miljøministeren, hælder hun alligevel lidt malurt i bægeret i denne artikel og tildeler regeringen et 6-tal på 13-skalaen for dens indsats. Lone Johnsen fremhæver på den ene side problemet i, at amter og kommuner ikke har formået at bringe Agenda 21 ind som en del af deres målsætninger, og på den anden side at der ikke er tilstrækkelig viden om lokal Agenda 21 i befolkningen.

Carpe diem! Grib dagen! Grib muligheden!

Det er, hvad amter og kommuner bør gøre i forbindelse med Lokal Agenda 21-arbejde. Begge instanser har med Lokal Agenda 21-arbejde fået en historisk mulighed, som de ikke kan sige nej til! Med Lokal Agenda 21 har amter og kommuner mulighed for at få borgerne inddraget i det lokale miljø- og naturbeskyttelsesarbejde. På den måde vil de lokale politikere og embedsmænd komme til at optræde i nye og mere positive roller - fremfor de vante roller, hvor de udelukkende bliver bussemænd, fordi spareknivен skal svinges over daginstitutioner eller hjemmeplejen rundt omkring i landet..

Lokal Agenda 21-arbejde giver mulighed for et enestående samspil mellem borgerne, politikerne og forvaltningen. En oplagt mulighed for at understrege og udbygge decentraliseringsprincippet og det nærdemokrati, som danske amter og kommuner kan bryste sig af i forhold til de fleste andre steder i verden.

Spørgsmålet er selvfølgelig, om de lokale myndigheder i amterne og kommunerne selv er med på Lokal Agenda 21-vognen, og i særdeleshed om det lykkes at få borgerne aktiveret som sparringspartnere til forvaltningen og politikerne rundt omkring på rådhusene og på amtsgårdene! Det er der forskellige meninger om!

Miljø- og Energiministeriet er ikke i tvivl: Det er gået godt - rigtigt godt endda!

11 af vores 14 amter er med. 134 kommuner af i alt 275 har tilsluttet sig. Oven i købet de kommuner, som har det største befolkningsgrundlag. Faktisk er 71 procent af den danske befolkning indirekte med i Lokal Agenda 21-arbejde gennem deres amter og kommuner.

Problemet er desværre, at mange danskere overhovedet ikke aner, at de er med i et fælles globalt miljøfremstød på lokalt plan. Mange danskere ved ikke, hvad Agenda 21 betyder og står for. Ikke mindst i de små kommuner, hvor den lokale offentlige administration ikke har været gearet og oprustet til at klare et

lokalt Agenda 21-fremstød over for borgerne.

Sådan var det før alverdens statsledere, miljøministre, embedsmænd og NGO'ere var samlet til FNs topmiljømøde i New York i juni for at evaluere beslutningerne og resolutionerne fra Rio-mødet i 1992. Nu er bevidstheden om Agenda 21 blevet større. Spørgsmålet er bare, om den opnåede bevidsthed gennem medierne holder over en længere periode, så flere borgere end nu bliver aktivt inddraget i processen.

Jeg har min tvivl - uden at være pessimist på forhånd. Men der er brug for mere opsøgende og informerende arbejde, hvis andre end de sædvanlige Tordenskjolds miljøsoldater skal frem på arenaen!

Aktivering af de lokale og frivillige kræfter handler ikke kun om avisartikler i de lokale aviser, offentlige publikationer og gode hensigtserklæringer fra rådhuset. Lokal Agenda 21-arbejde kræver nytænkning og ikke mindst penge til at skabe de fora og de sammenhængende projekter, som er en forudsætning for at få inddraget borgerne i det lokale Agenda 21-arbejde.

På det plan er der således et godt stykke vej, før Agenda 21 lever op til sit navn: den globale miljøpolitiske dagsorden for det 21. århundrede - også på lokalt plan!

Startskuddet i Rio

Der er gået fem år, siden verdens lande var samlet i Rio for at diskutere løsningsmodeller for de store globale miljøproblemer som drivhuseffekten, hullerne i ozonlaget, ødelæggelsen af økosystemerne og tabet af den biologiske mangfoldighed. Problemer, som fortsat vil plage menneskeheden ind i det ny århundrede.

I 1992 på Rio-mødet sagde man, at en måde at forholde sig til de store globale problemer ville være at begynde i det små, fremfor udelukkende at sætte ind på internationalt eller nationalt niveau. Det var startskuddet til Lokal Agenda 21 efter Rio-konferencen i 1992. Brundtland-kommissionens rapport fra 1987 om bæredygtig udvikling var og er stadig udgangspunktet for dette arbejde.

Herhjemme blev signalet til Lokal Agenda 21-arbejde sendt ud til amter og kommuner i november 1994 - to år efter. Miljø- og energiminister Svend Auken udsendte sammen med formændene for Kommunernes Landsforening og Amtsrådsforeningen et brev til landets 14 amter og 275 kommuner med en klar opfordring til at være med. Opfordringen var af politisk og moralsk karakter. Der var ingen juridisk, økonomisk eller lovmæssig forpligtelse i opfordringen til amterne og kommunerne.

Der blev dog opstillet målsætninger for arbejdet. Aktiviteterne i lokalområderne skulle bygge på fem principper: Helhedssyn og tværsektoriel tænkning. Aktiv borgerdeltagelse. Kredsløbstankegangen. Inddragelse af globale hensyn. Styrkelse af det langsigtede perspektiv.

Principperne kunne så føres ud i livet gennem en trestrenget model:

1) En amtslig/kommunalpolitisk Agenda 21-strategi, der opstiller miljømæssige mål og peger på indsatsområder, der kan indarbejdes i region- og kommuneplanlægningen.
2) Specifikke miljøhandlingsplaner inden for forskellige sektorer i amterne og kommunerne - f.eks. grønne regnskaber eller grøn indkøbspolitik.
3) Forskellige projekter, som f.eks. grøn byfornyelse, naturgenopretning eller teknologiske forsøg inden for den kollektive trafik.

Denne bredde vifte af muligheder og arbejdsområder blev opstillet ikke alene ud fra Brundtland-kommissionens rapport, men lige så meget, fordi man erkendte på forhånd, at det lokale Agenda 21-arbejde har lige så mange facetter, som de danske amter og kommuner er forskellige.

Trods forskellighederne er der dog behov for en fælles tanke-

gang, når det gælder måden at organisere Lokal Agenda 21, som der bliver lagt op til i opfordringen fra miljøministeren, Kommunernes Landsforening og Amtsrådsforeningen.

Agenda 21 bygger i høj grad på helhedssyn og tværsektoriel tænkning. Med andre ord på, at de kommunale skranker skal nedbrydes, så der arbejdes på tværs mellem de forskellige afdelinger, og så der kan opnås en bæredygtig udvikling i lokalområdet på længere sigt.

Regeringen får et 6-tal

Desværre er virkeligheden ikke i harmoni med de ellers gode tanker og intentioner. Det halter med at koordinere de forskellige projekter indbyrdes i amterne og kommunerne. I 80 procent af tilfældene er miljø- og naturspørgsmålene og dermed "de grønne løsninger" stadig forankret i den lokale tekniske afdeling. Disse spørgsmål og problemer burde i højere grad finde vej til borgmesterkontoret og økonomiafdelingen. På den måde vil der opstå en bedre sammenhæng, fælles målsætning og styring, som kan være fundamentet for en lokal fremtidig bæredygtig udvikling.

Man kunne også vælge at ansætte lokale Agenda 21-koordinatorer, som både er bindeled mellem de lokale aktive borgere, politikerne og embedsmændene og samtidig har overblik over projekterne i kommunerne. Men det er ikke sket!

Hvorfor det hænger sådan sammen mange steder, har jeg ikke noget entydigt svar på. Men et svar er måske, at nationen Danmark og regeringen ikke tænker tværsektorielt på det store statslige plan. Opdelingen og samarbejdet mellem de forskellige ministerier er ikke blevet påvirket af Rio-mødet eller Brundtland-kommissionens rapport fra 1987. Ministerierne arbejder stadig ud fra en gammeldags opdeling uden at tænke på, at f.eks. sundhed, et godt miljø, en velbevaret natur og gode fritidsmuligheder hænger sammen og skaber mere tilfredse og aktive borgere.

Når der ikke kommer signaler fra oven om at arbejde sammen på en anden og ny måde, er det svært at sadle om på lokalt plan. Når det trods alt er lykkedes nogle kommuner at få noget op at stå, er det sket på trods af regeringens passivitet. I den forbindelse står regeringen ikke til mere end et 6-tal på 13-skalaen - trods miljøministeriets positive udmeldinger om, at det går rigtigt godt med opbakningen omkring Lokal Agenda 21.

Nationalt råd for bæredygtig udvikling

Derfor har Danmarks Naturfredningsforening opfordret statsminister Poul Nyrup Rasmussen til at etablere et råd for bæredygtig udvikling på nationalt plan. Et forslag, der er blevet godt modtaget, og som vi gentog over for statsministeren i forbindelse med Amsterdam-traktaten og miljøgarantien i EU.

Et andet væsentligt punkt i Lokal Agenda 21 er den aktive borgerdeltagelse. Hvor stor den lokale deltagelse er rundt om i amter og kommuner, findes der ingen statistik på. I DN har over 50 lokalkomiteer meldt sig, men det er meget svært at få et overblik over, hvor mange foreninger, organisationer og privatpersoner uden for de sædvanlige miljøkredse som deltager i Agenda 21-arbejdet rundt om. Der findes dog positive eksempler på, at der sker noget. Bl.a. i Odense, Holstebro, Horsens, Allerød og Slagelse. I Slagelse er det grønne og miljøvenlige eksempelvis godt på vej - bl.a. i form af grønne regnskaber og grønne indkøb til de kommunale institutioner.

En ting er dog sikker: Tingene kommer ikke af sig selv! Derfor er en af Danmarks Naturfredningsforenings kampagner i år også rettet mod Lokal Agenda 21. Ikke mindst i forbindelse med amts- og kommunalvalget den 18. november, hvor lokalkomiteerne kommer til at spille en væsentlig rolle. For at styrke engagementet op til valget er der planlagt et lokalkomiteseminar på Kolding Højskole den 28. september, hvor interesserede uden for foreningen også kan deltage.

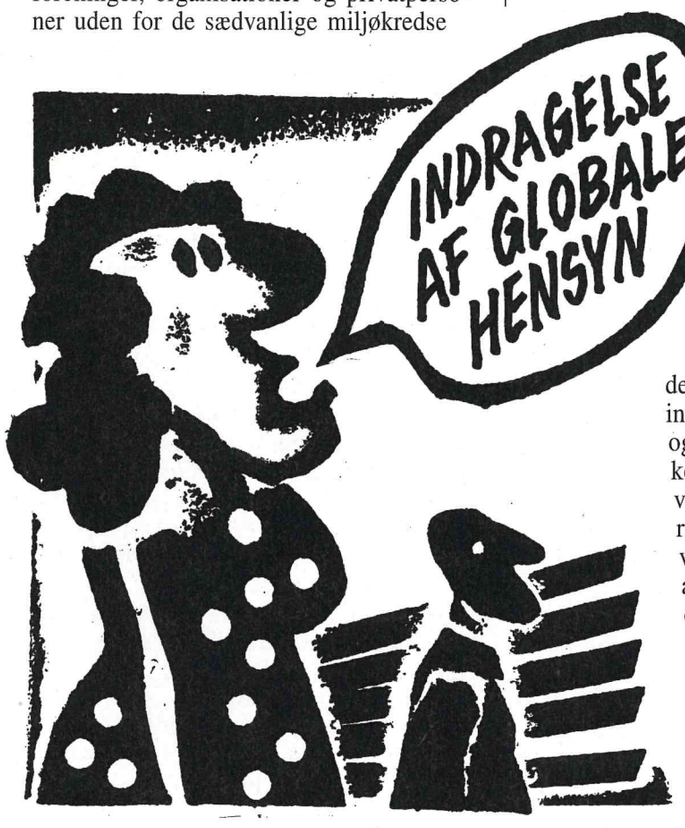

Der er al mulig grund til, at amterne og kommunerne griber den historiske chance, der ligger i Lokal Agenda 21, og dermed gør brug af den danske tradition med at inddrage aktive i foreningerne og private borgere i det kommunale arbejde. Det vil være en yderligere cementering af nærdemokratiet og være med til at skabe grønne arbejdspladser og bidrage til et bedre miljø - og i sidste ende få tilfredse og aktive borgere i kommunen. ■

Helle M. Andersen & Lisbeth Mathiesen
Miljøplanlæggere

Fra Rio til Allerød

Borgerne vil både have børnehaver, økologi og lavere skat! Det er en af de udfordringer, kommunerne står over for, når de skal sætte lokale Agenda 21 aktiviteter i gang. Skal projektet lykkes, må borgere og kommuner holde op med at se hinanden som fjender og i stedet udvikle nye samarbejdsformer.

Efter Rio konferencen i 1992 opfordrede FN regeringer og lokale myndigheder til at udarbejde handlingsplaner for det 21. århundrede. Hvordan en kommune rent faktisk griber denne opfordring an, vil for det første afhænge af de traditioner, kommunen har for f.eks. borgerdeltagelse og miljødebat. For det andet vil det afhænge af de ideer og visioner, de lokale politikere og embedsmænd, men også borgerne har.

Vi var med på sidelinien, da Allerød kommune i efteråret '95 gik i gang med deres Agenda arbejde. I det følgende vil vi præsentere nogle af de erfaringer, Allerød kommune fik i arbejdet med at få borgerne til at deltage i Agenda 21-processen.

Allerød kommune er en typisk forstads- og pendlerkommune med ca. 21.000 indbyggere. Den politiske dagsorden har her, som i så mange andre kommuner, mest været præget af den kroniske mangel på daginstitutioner og fastholdelse af en lav kommuneskat - men i løbet af det sidste 1½ år er også Agenda 21 blevet en del af den politiske dagsorden.

Det første udkast til en Agenda 21-handlingsplan for Allerød er nu blev sendt ud til høring i foråret og forventes vedtaget inden sommerferien 1997. I handlingsplanen indgår bl.a. et forslag til en ansøgning om støtte til en Grøn Guide, der skal stå for en koordinering af processen. Før man nåede så langt, har politikere og embedsmænd såvel som borgere været igennem en spændende og lærerig proces.

Borgernes skal deltage helt fra begyndelsen

I Allerød valgte kommunen at begynde processen med - i november 1995 - at indkalde til borgermøder. Kommunen gik ud med en åben dagsorden og lagde dermed op til, at borgerne skulle deltage helt fra begyndelsen i arbejdet med at definere, hvad Agenda 21 skal handle om

Foto: Polfoto

Foto: Allerød nyt

i Allerød kommune. Kommunen modtog dog stort set ingen tilmeldninger til borgermøderne, og den valgte derfor i første omgang at aflyse møderne.

Allerød kommune valgte nu at omorganisere Agenda 21-arbejdet. Kommunen nedsatte en gruppe embedsmænd på tværs af sektorerne til at forberede arbejdet med Agenda 21. Det blev besluttet, at der skulle afholdes nye borgermøder i foråret 1996, og for at fange borgernes opmærksomhed valgte embedsmandsgruppen at gøde jorden med artikler i lokalavisen. Artiklerne skulle få folk til at sætte Agenda 21 og den bæredygtige udvikling i forhold til deres egen hverdag. I forbindelse med artiklerne var der en konkurrence, hvor vinderen fik overrakt en kurv med økologiske varer. Ideen med artiklerne var god, men desværre var de svært fordøjelige, idet de var for lange og havde en dårlig opsætning. Så selv om der i hver artikel blev fortalt nogle spændende historier, er det tvivlsomt, hvor mange der har læst dem.

Til de nye borgermøder kom der i alt 120 borgere, fordelt på 4 møder, et i hver bydel. Møderne blev holdt som traditionelle borgermøder med et panel af politikere, som borgerne kunne stille spørgsmål til. Som mødeleder havde de hyret en uvildig person - en journalist - valgt ud fra sin erfaring med at lede borgermøder. På møderne viste det sig dog, at den enkelte borger havde svært ved at forholde sig til - og holde sig til - emnet Agenda 21 og bæredygtig udvikling. Da kommunen havde valgt at fastholde den åbne dagsorden, var der ikke megen hjælp at hente fra den side.

Formen, med borgerne i salen og politikerne i spørgepanelet, var i det hele taget mere oplagt som forum for de borgere, som kom for at brokke sig, end til en dialog om Agenda 21 og bæredygtig udvikling. De forslag, der trods alt kom frem fra borgernes side, blev af politikerne ofte opfattet som krav, der ville medføre økonomiske udgifter for kommunekassen. Til tider udmøntede det sig i en nærmest fjendsk stemning, så der på et af møderne var en borger, som følte sig nødsaget til at bemærke: "kommunen, det er også os". Alt i alt havde emnet bæredygtig udvikling og Agenda 21 i Allerød trange kår på møderne.

Borgernes ansvar og engagement

Til trods for borgermødernes forløb mødte der ca. 50 borgere op til det opfølgende møde, som blev holdt i august '96. Mange af disse borgere valgte at engagere sig i en af de 5 borgergrupper, der blev nedsat:

* Trafik
* Affald
* Grønne institutioner
* Lokal Agenda 21-boligkonference
* Bæredygtig kommuneplan

Et positivt signal fra Byrådet i Allerød har været, at de under deres arrangementsprogram for 1997 giver 210.000 kr. til støtte til borgergruppernes arbejde (se boks). På mødet i august lykkedes det gruppen af borgere at overbevise embedsmændene om, at de skulle have 3 repræsentanter med i den gruppe, der skulle bevilge penge til de enkelte borgerprojekter. Borgerne fik dermed markeret, at de ikke bare ønsker at engagere sig, men også ønsker indflydelse.

Ud over de bevilgede penge har der ikke været megen støtte at hente fra kommunal side til borgergruppernes arbejde. Det blev der ikke afsat yderligere ressourcer til. Trods dette har borgergrupperne formået at engagere sig og udføre et stykke arbejde.

I dag er der ca. 60 borgere engageret i de 5 grupper, hvilket Allerød kommune selv betegner som en succes. Set i forhold til indbyggertallet er det dog ikke mange. Måske er det kun de allerede engagerede og dem, der i forvejen tænker "grønt", der er aktive i Agenda 21. Måske bliver det blot en lukket kreds af borgere, der arbejder med hver deres projekt om jordens frelse. I bedste fald formår de ca. 60 borgere, med støtte fra kommunen, at brede Agenda-arbejdet ud til en stadig større kreds af borgere.

Derfor har måden, kommunen støtter på, afgørende betydning for processen. Her skal kommunen være forsigtig med at forsøge at styre processen, men så vidt muligt støtte de aktiviteter, som borgerne synes er spændende. Det er her, borgerne er parate til at lægge deres energi, fantasi og entusiasme. Samtidig kan kommunen kvalificere aktiviteterne via et aktivt modspil.

I Allerød har det imidlertid mest været borgergrupperne, der har givet kommunen et aktivt modspil. For eksempel har borgergruppen med temaet "Bæredygtig kommuneplan" været med til at præge arbejdet med den Agenda 21-handlingsplan, som just er sendt til høring. Borgergruppen med temaet "Grønne institutioner" er et andet eksempel på, at der bliver skubbet til kommunen. De arbejder med at omdanne en børnehave til Agenda 21-børnehave, med at indføre økologisk mad

Agenda 21 · Allerød

Borgerne sætter den politiske dagsorden

Skal Allerød Kommune have en bybus? Skal Lynge have et butikscenter? Er Blovstrød kørt ud på et kommunalt sidespor? På 4 møder året, skal politikere og borgere mødes for at diskutere ovenstående spørgsmål. Eller måske slet ingen af dem, men nogle helt andre stemmer borgerne.
Rammen hedder Agenda 21, og det er en udstrakt hånd fra politikerne med ønsket om at få en bedre dialog med borgerne. De skl re med til at sætte den politiske dagsorden.

Agenda 21. Det lyder måske kedeligt og uvedkommende, men i virkeligheden handler det om Allerød-borgernes mulighed for at være med til at sætte den politiske dagsorden.

Hvis f.eks. Lynge siger, at der er for få kulturelle muligheder hører det ind under Agenda

jekt med rødder i de lokale forhold, for at sikre en bedre fremtid i det 21. århundrede, for de kommende generationer.

Kommunen har grønne fingre

Gennem en årrække har kommunen arbejdet med emner, som er Agenda 21 relaterede.

Allerød Kommune har haft projekter kørende hvor den grønne tank at sikre et renere miljø, har spillet en lig rolle.

Det er gjort v tering, conta sortering

Komm også blevet ke lyset, og spa men. Det samlede forbrug er i perioden -1995 faldet med 59%.

Derudover tager kommunen miljøtemperaturen

i institutionerne og med at indtroducere til grønne regnskaber.

Pointen er, at kommune og borger skal se hinanden som samarbejdspartnere og som en mulighed for at kvalificere hinandens arbejde.

Politikernes opbakning

I Allerød har der ikke været massiv politisk opbakning til Agenda 21-arbejdet. I første omgang var det embedsmænd, der fik løbet processen i gang. En af årsagerne til, at politikerne ikke helhjertet er gået ind for Agenda 21, er, at de har været usikre på, hvad Agenda 21-arbejdet indebærer, og ikke mindst, hvad det kommer til at koste.

Til gengæld har den tværsektorielle embedsmandsgruppe i Allerød formået at få sat en dialog i gang på tværs af forvaltningerne. Samtidig har de embedsmænd, som var blevet udpeget til opgaven, faktisk vist et stort engagement i Agenda 21-arbejdet. Det var også nødvendigt, idet de ikke fik afsat ekstra tid til arbejdet. De skulle klare det ved siden af deres sædvanlige arbejde, og det var ikke altid lige populært hos deres respektive chefer. Dette kan spores tilbage til den manglende opbakning fra politisk side. En anden årsag til den manglende opbakning til embedsmandsgruppen ligger i den interne organisering. Der var ingen formel deltagelse fra hverken direktionens eller fra politisk side i denne gruppe. Dermed var der ingen, der formelt følte sig ansvarlig for at sørge for opbakning til deres arbejde.

Fremtidige perspektiver

På trods af politisk skepsis og deraf manglende opbakning, et vagt udspil fra kommunen og en forholdsvis tynd diskussion på borgermøderne - er det alligevel lykkedes at få sat en proces i gang i Allerød. Det lykkedes, bl.a. fordi der i Allerød var en lille gruppe af borgere, embedsmænd og politikere, som i Agenda-arbejdet så en mulighed for at bruge deres kræfter på noget, som de synes er interessant og vigtigt. Andre blev hen ad vejen grebet af arbejdet.

For de danske kommuner vil det nok ikke volde de store vanskeligheder at få sat gang i en eller anden form for Agenda 21-proces. Den store udfordring ligger i at holde processen i gang. For når borgere og politikere skal samarbejde om lokal Agenda 21, vil de møde fordomme og skepsis hos hinanden. Politikerne ser ofte borgerne som nogle, der bare kræver: De vil både have børnehaver og økologi, men de ønsker ikke at betale mere i skat eller selv yde en indsats. Til gengæld oplever borgerne ofte politikere (og embedsmænd) som træge og uvillige til at sætte nye ting i gang.

For at komme ud over fordomme og skepsis kræver det, at kommunen ændrer sin myndighedsrolle og i stedet går i dialog med borgerne. Gennem en dialog med borgerne kan kommunen for eksempel hente fantasi og engagement, som de ikke vil kunne mobilisere inden for egne rækker. Det kræver imidlertid, at kommunen er parat til at støtte både med økonomiske midler og med andre former for ressourcer, konsulentbistand m.v. Det kræver også, at kommunen er parat til at yde noget selv, at sende nogle "grønne" signaler ud til borgerne.

I arbejdet med at ændre vores samfund, herunder vores holdninger, handlinger og vaner, i en bæredygtig retning kan det lokale Agenda 21-arbejde blive en vigtig brik. Det kræver dog, foruden samarbejde og dialog, at kommunerne tænker i helt andre og mere langsigtede baner end de 4-12 år, som er det normale i et kommuneplanperspektiv. ■

Artiklen er skrevet på baggrund af:

Lisbeth Mathiesen, Helle M. Andersen, L. Herdal & N. R. Jacobsen.: "Lokal Agenda 21 - fra global idé til lokal handling", speciale fra Tek-Sam, Roskilde Universitetscenter, 1996.

"Byrådets arrangements program" er en konto til at støtte lokale kulturelle arrangementer. I 1997 er overskriften "Allerød - før, nu og i det 21. århundrede". Det er derfor ikke kun Agenda 21- borgergrupperne, der kan søge om penge, men alle som har et projekt, der kan høre ind under denne overskrift.

Agenda

genda-ånden lever
Allerød

e studerende fra Roskilde Universitets Center ser nærmere på Agenda 21 llerød. De kortlægger interessen for et sundere miljø, og muligheden for gøre udviklingen grønnere. Og Agenda-ånden eksisterer i Allerød, me-

muligheder for at gøre no- skal ikke missionere, men en grøn udvikling. fortælle om mulighederne de at kun- for at gøre noget for miljøet i det daglige, siger Lisbeth. De mener ikke, at Agen- endnu en kam- ikke af

Arkitekten bag Gaya og Futura

Henrik Wejdling, der har konturerne til fremti- fordsyning, er ud- miljøplanlægger i fra Roskilde Universi- s Center. I øjeblikket ar-

bejder han hos Dakofa (DAnsk KOmite For Affald) og har tidligere arbejdet i miljøministeriet, som sagsbehandler i miljøspørgsmål. Han har interesserer sig

meget for miljøsp og bruger en stor d fritid på området.

Van(d)vittig fremtid elle bæredygtig udvikling

Fremtiden er vanskelig at spå om, mens historien er mere eksakt. Derfor se artiklen her på fremtidens drikkevand År 2025, og ser tilbage på de sidste - Futura's og Gaya's dan den blev, som ning af den nuvæ . De to fremtid

s verden

Jette Gabrieli
projektleder FOGU - Grønt Universitet, København

Bæredygtig folkeoplysning!?

Miljø- og udviklingsorganisationerne sidder inde med det indholdsmæssige udviklingspotentiale, og folkeoplysningsverdenen rummer den organisatoriske ramme for at udvikle en bæredygtig folkeoplysning.

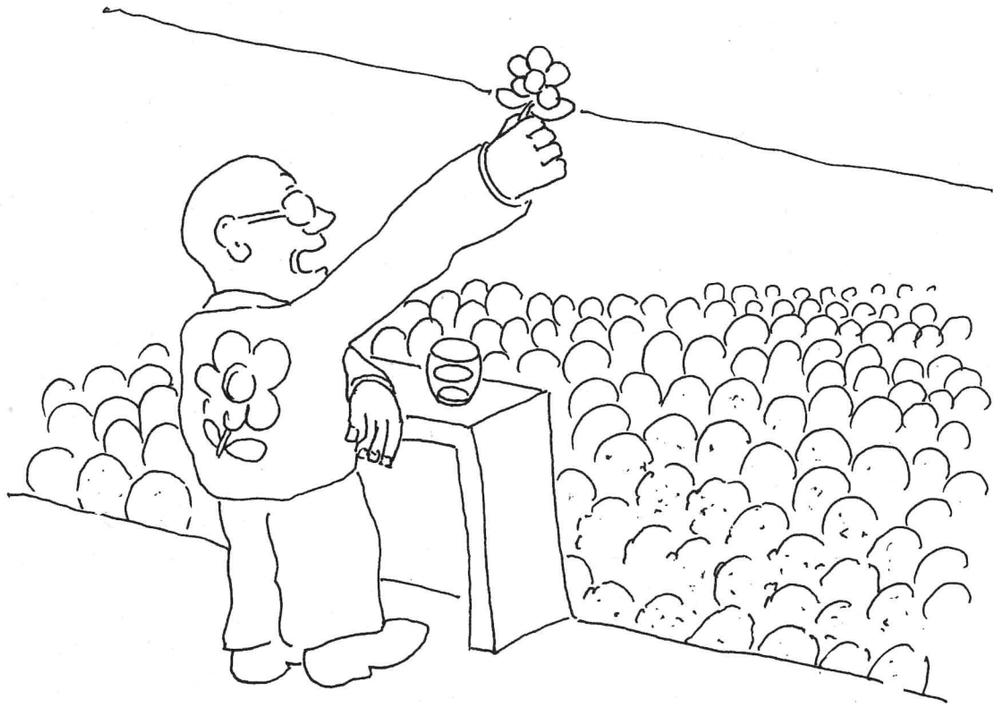

Tegner: Jan Knudsen

I forordet til Brundtland-rapporten hedder det: "De ændringer af holdninger, af sociale værdier og af forhåbninger, som denne rapport indtrængende opfordrer til, vil afhænge af store fremstød indenfor uddannelse, debat og offentlig medvirken."

Her er folkeoplysningen central. Siden er vigtigheden af folkeoplysning i forbindelse med udviklingen af en mere bæredygtig livsstil blevet fremhævet igen og igen bl.a. i EU's 5. miljøhandlingsprogram.

Herhjemme udgav Udviklingscentret for Folkeoplysning og Voksenundervisning i januar 1995 en rapport over en stor befolkningsundersøgelse: „Bæredygtige medarbejdere - grønne kvalifikationer i uddannelse og arbejde", som fastslår, at der i befolkningen også er et stort behov for oplysning. Af rapporten fremgår, at 67% af de adspurgte ønsker flere tilbud om miljøundervisning i fritiden.

Dette til trods har aftenskoler og folkeuniversiteter store vanskeligheder med at få miljøkurser i gang. Tilmeldingerne svigter. En væsentlig del af forklaringen på dette paradoks må være at udbudet ikke modsvarer behovet!

Der er derfor hårdt brug for udviklings- og forsøgsarbejde inden for miljøformidlingen - både med hensyn til kursusformer, indhold, de fysiske rammer om kurserne, og hvordan man bedst når ud med sine kursustilbud - hele PR-siden.

Grønt Universitet

„Foreningen til Oprettelse af Grønne Universiteter i Danmark" (FOGU) har sit udspring tilbage i '91 i en københavnsk netværksgruppe under Brundtlandkampagnen „Vor Fælles Fremtid". Vi syntes, at miljøfronten længe havde savnet et bredt folkeoplysningstilbud, der også kunne fungere som et åbent og levende forum for debat af løsningsmodeller og egne handlemuligheder.

Ideen til Grønne Universiteter stammer fra Italien, hvor den i løbet af få år bredte sig fra nord til syd efter det første spæde græsrodsinitiativ i 1982 i et stærkt forurenet område tæt ved Venedig.

Vi syntes, ideen var så god, så den også måtte afprøves i Danmark, og i 1994 dannede vi FOGU. Hovedhjørnestenene i vores idegrundlag er handlingsorienteret miljøformidling og uafhængighed af politiske og økonomiske særinteresser.

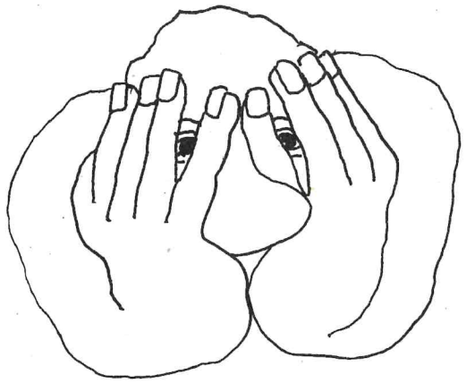

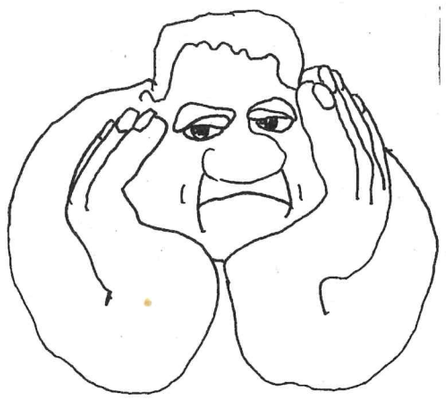

Som vi ser det i FOGU, ligger den største pædagogiske udfordring for oplysningsarbejdet på miljøområdet i at få vendt den udbredte angst og handlingslammelse til engagement og aktiv medvirken til problemernes løsning. Opgaven er derfor i lige høj grad „at oplyse og opmuntre“ - sagt med gamle Grundtvigs ord.

Derfor er handlingsorienteringen helt central i fritidstilbud inden for miljøformidling og -debat. Uden viden og debat om løsningsmodeller og egne handlemuligheder bliver fortrængning vores eneste udvej hvis vi ikke vil blive overmandede af angst og bekymring for vores egen og vores smukke jords fremtid.

Lokale Agenda 21'ere i København

I '96 modtog vi støtte fra Den Grønne Fond og Københavns Kommunes udviklingsmidler til folkeoplysning til et pilotprojekt i København om lokal Agenda 21.

Formålet med projektet var at igangsætte og understøtte en proces, der kan føre frem mod opstilling af en lokal Agenda 21-handlingsplan i 2-4 bydele i København.

Vi udvalgte 3 nabobydele, Christianshavn (ca. 8.000 indbyggere), Islands Brygge (knap 7.000 indbyggere) og Sundbyerne på Amager (ca. 80.000 indbyggere). I de tre kvarterer er der en forholdsvis stærk kvarters-identitet, og de har alle flotte traditioner for lokalt engagement i bydelenes kulturelle og sociale liv, men ingen af dem havde for alvor fået hul på den „hjemlige“ debat omkring en miljømæssig bæredygtig udvikling. En anden vægtig grund til at vælge netop de tre kvarterer var, at de udgør et nogenlunde klart afgrænset geografisk hele med mange fælles interesser og problemer. Endelig er det vores håb, at det kan støtte processen i hvert enkelt kvarter, hvis nabobydelene trækker på samme hammel - både ved gensidig inspiration til helt lokale tiltag og ved, at den debat, projektet forhåbentlig afføder i kvartererne kan føre til, at man i højere grad vil slå kræfterne sammen om spørgsmål, som kræver bredere samarbejde - eksempelvis trafikproblemerne....!

Fremtidsværksteder om lokal Agenda 21

Vi sendte i foråret et „tilbudsbrev“ til lokalrådene i alle 3 kvarterer. Lokalrådene er sammensat af lokale repræsentanter for de politiske partier og hele det lokale foreningsliv og er det bredeste forum i de københavnske bydele. Brevet ridsede kort linierne op fra Brundtland-rapporten over Rio-konferencen til Agenda 21 og de 5 pejlemærker.

Vores tilbud til kvartererne omfattede en debataften om Agenda 21 og et fremtidsværksted om bæredygtig udvikling i bydelen evt. efterfulgt af foredrag og debatarrangementer, studieværksteder og inspirationsture tilpasset de lokale behov og ønsker. Fremtidsværkstedet udgjorde „flagskibet“ i vores tilbudsbuket. Det er en meget spændende arbejdsform, der udnytter de ressourcer, vi alle har i form af kreativitet og fantasi til at skabe nye ideer, udvikling og forandring. Det består af 3 faser. I kritikfasen formulerer deltagerne alt det, de er utilfredse med i bydelen. I utopifasen sættes virkeligheden ud af kraft. Alt kan lade sig gøre! - og deltagerne formulerer alle drømme og visioner om bydelens fremtid. I grupper udformes „utopiudkast“.

I virkeliggørelsesfasen arbejder deltagerne med, hvordan de kan gøre deres utopier til virkelighed - hvad kan der faktisk gøres noget ved.

Det lykkedes at få lokalrådenes opbakning i alle 3 kvarterer, og det var et vigtigt første skridt for at „vinde fodfæste“ i kvartererne og få skabt grundlag for et samarbejde.

Erfaringer fra bydelene

På Christianshavn er det gået over al forventning. Nogle i lokalrådet havde allerede gennem et stykke tid snakket om, hvordan man kunne få mere fokus på byøkologi og økologiskbæredygtighed i det hele taget, og vores brev blev derfor et kærkomment afsæt for en bredere debat om bæredygtighed. Det vandt umiddelbart genklang i resten af lokalrådet, og allerede inden sommerferien blev der nedsat et udvalg, som fik ansvaret for at starte en lokal kampagne for en bæredygtig udvikling på Christianshavn i samarbejde med FOGU - Grønt Universitet. Og der var bred enighed i lokalrådet om, at kampagnens endemål er opstilling af en lokal Agenda 21-handlingsplan.

I samarbejde med os arrangerede lokalrådet i november en debataften med ca. 40 deltagere og et fremtidsværksted over en lørdag. Her deltog 15 meget engagerede christianshavnere. Dagen mundede ud i 12 konkrete projekt-ideer, og der blev etableret en række arbejdsgrupper omkring f.eks. trafik/grønnere gader, temamåned i kvarterets beboerhus om bæredygtighed, grønt beboerhus og affaldssortering & kompostering. Siden har vores væsentligste opgave været at bidrage til opfølgning af fremtidsværkstedet med råd og praktisk støtte til koordinering og gensidig inspiration arbejdsgrupperne imellem, og at bidrage til gruppernes opbygning af gode kontakter til miljøorganisationer m.m. og Agenda 21-netværk specielt i København.

Lokalrådene på Islands Brygge og i Sundbyerne havde ikke kræfter til selv at gå foran i en Agenda 21-proces, men begge steder viste de sympati for initiativet og har bakket det op. Af mange

grunde lykkedes det dog ikke i '96 at nå videre end til skabelse af et godt grundlag for et videre samarbejde.

Fortsættelse af projektet

Vores bevilling løb oprindeligt kun i '96, men kort før jul bevilgede Den Grønne Fond et halvt års forlængelse af projektet. Det har givet os mulighed for at støtte opfølgningen af fremtidsværkstedet på Christianshavn, og efter jul er processen også kommet godt i gang på Islands Brygge, som stiler mod at holde fremtidsværksted til efteråret. I Sundbyerne har det ikke været muligt at få en egentlig Agenda 21-proces i gang, men midt i maj og i RIO-2-ugen vil der være nogle spændende debatarrangementer og aktiviteter, som vil „introducere" begrebet 'Agenda 21' bredere i kvarteret og være et vigtigt led i dannelsen af et lokalt grønt netværk, som forhåbentlig kan blive afsæt for det videre arbejde med Agenda 21 i kvarteret.

Det er for tidligt at lave en endelig evaluering af projektet. Et par ting tør jeg dog godt konkludere ud fra erfaringerne til nu: fremtidsværkstedsformen er virkelig engagerende i en Agenda 21 sammenhæng. Det er imidlertid en vanskelig balancegang at komme „udefra" som ukendt organisation og fungere som katalysator og bagstopper i en Agenda 21-proces i en bydel. Når man ikke kender hverken sine lokale samarbejdspartnere eller kvarteret særlig godt, risikerer man nemt enten af blive for lidt eller for meget i sin rolle som „sælger/konsulent". Men det altafgørende for samarbejdet er at vise stor respekt for, hvad de lokale kræfter kan og vil, og det er lykkedes at „holde balancen" og få opbygget et godt samarbejde i alle 3 kvarterer. Evalueringen vil ligge klar senest omkring starten af september og vil kunne rekvireres hos FOGU.

Pilotprojektkurser i København i '95

I efteråret '94 modtog vi støtte fra Folkeoplysningsudvalget i København (5%-puljen) og Den Grønne Fond til start af et pilotprojekt-kursus i København foråret 1995.

Kursets overordnede tema blev „Grøn produktion - grønt forbrug. Muligheder og barrierer?", og det var både foredragene og de efterfølgende studieværksteder bygget op omkring. Studieværkstederne gav mulighed for i en mindre gruppe at gå dybere i et delemne. Der kom i gennemsnit 50 deltagere til forelæsningerne, og vi fik 2 studieværksteder i gang ud af 7 udbudte.

Før kursusstart arrangerede vi en pædagogisk dag for vores studieværkstedsvejledere om forholdet mellem vaner, viden og handling og om kravene til en pædagogik, der har handling som mål. Alle studieværkstedsvejlederne kom fra 'miljøverdenen' - bl.a. 2 fra NOAH.

Det blev en værdifuld dag pædagogisk, men værkstedsvejlederne var også glade for at møde hinanden. Det har man jo normalt ikke mulighed for som aftenskoleunderviser. Det 'fodslag', der blev skabt den dag, gav en masse dynamik til kurset, og den gruppe har været en uvurderlig støtte for FOGU i vores videre arbejde.

I forbindelse med foredragene organiserede vi også „økocafé", så man kunne komme en time før forelæsningsstart og få et godt, billigt aftensmåltid og lidt hyggelig snak med andre kursusdeltagere. Vi så cafeen som et vigtigt led i at skabe en rar og levende „debatforumstemning" ved forelæsningerne, og den var meget populær.

Efter foredragene havde vi „organisations-spots", hvor miljøorganisationer, der arbejdede i forhold til aftenens emne, fik 5 min. til at præsentere deres organisation, og i den efterfølgende kaffepause var der så mulighed for at præsentere sine informationsmaterialer og snakke med interesserede kursister. En vigtig sidegevinst for FOGU var, at de også styrkede vores netværk og kontakter til miljøorganisationerne.

Pilotprojektperioden var kun 10 måneder og udløb august '95. Vi syntes imidlertid, det var vigtigt at blive på banen i København med et kursusudbud også for efteråret, selvom vi måtte afvikle det uden en ansat. Temaet for efterårskurset blev „Livsvilkår, livskvalitet og bæredygtighed i byen". Her eksperimenterede vi med debataftener med to eller flere oplægsholdere i forsøg på at bidrage til debat og dialog omkring emner som bl.a. byøkologi i praksis, Københavns store trafikproblemer og Agenda 21.

Begge kurser fik i det store hele meget fine karakterer i et evalueringsskema, vi uddelte fra midt i forløbet, og både deltager-evalueringer og deltager-statistikker for kurserne er sammenfattet i vores Nyhedsbreve fra hhv. august '95 og januar '96, som kan rekvireres hos FOGU.

Vi søgte Den Grønne Fond om yderligere midler til en 2-årig konsoliderings- og videreudviklingsperiode, men fik afslag på ansøgningen. Det var helt uholdbart for os at fortsætte vores udvik-

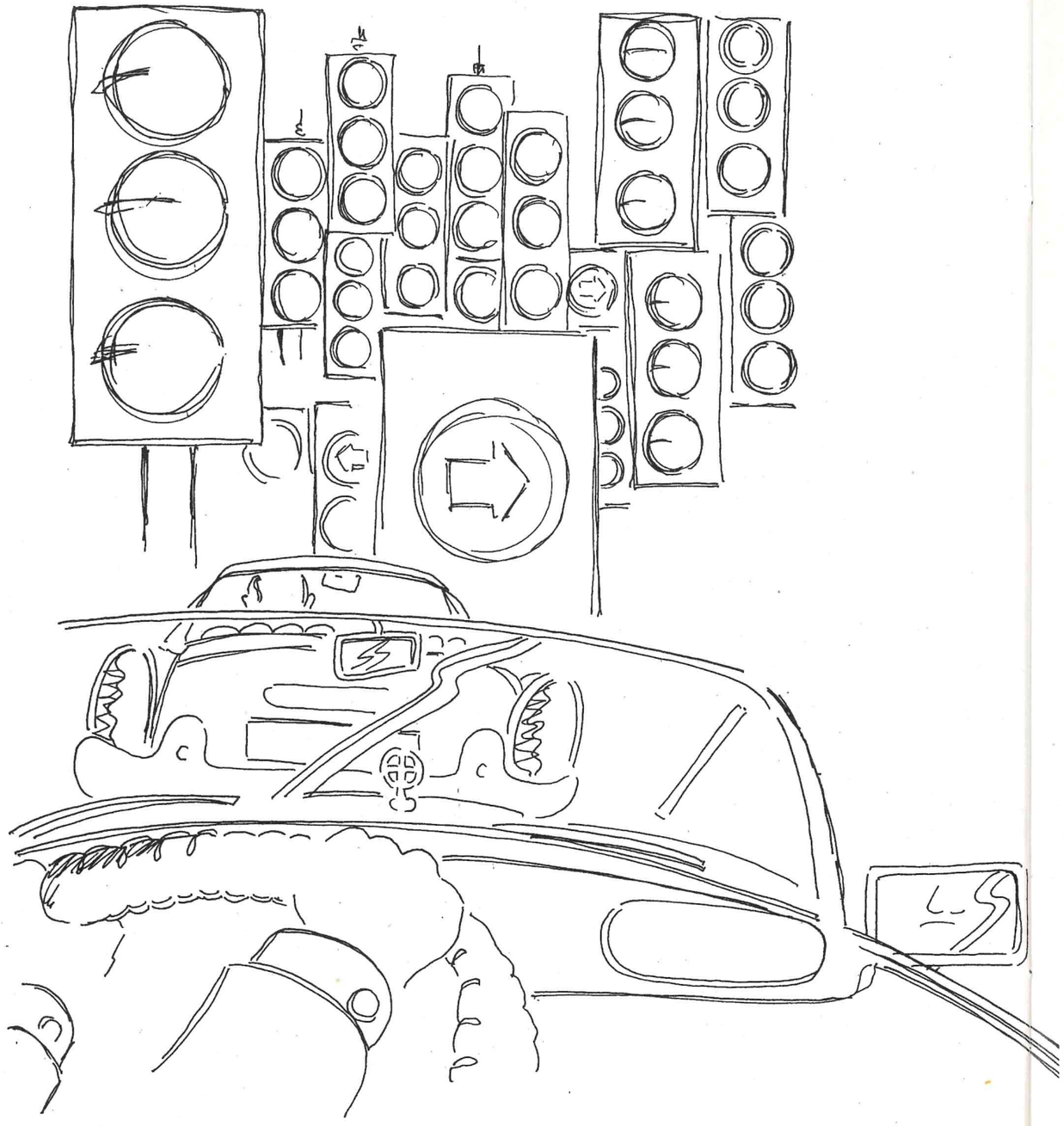

lings- og forsøgsarbejde udelukkende på frivillig basis, så derfor er det desværre ikke blevet til flere Grønt Universitet-kurser i København.

Brobygning

De senere år er der kommet flere grønne forsøgsprojekter til på fritidskursusområdet. Også andre steder i landet har man taget Grønt Universitets-ideen helt eller delvist op. Økologisk Uddannelsescenter „Gadkjærgård" i Vejle har startet Grønt Universitet-kurser sidste efterår, Grønt Forum i Odense, startet af byøkologisk center „Den Grønne tråd", kører med kurser på 3. sæson, Folkeuniversitetet i Aalborg kørte efteråret '95 en foredragsrække svarende til vores første - pilotprojekt-kurset „Grøn produktion Grønt forbrug. Muligheder og barrierer", og endelig kører AOF i Esbjerg Grønt Universitet-kurser på 3. sæson.

Derudover er der opstået flere andre forsøgsprojekter de senere år, heriblandt Den Kulturøkologiske Højskole i Albertslund og Byøkologisk Forum i Randers. Men vilkårene for dette udviklings- og forsøgsarbejde er meget svære.

Set med FOGUs briller er de to væsentligste barrierer:
1) Der mangler et solidt bindeled mellem folkeoplysningsverdenen og miljø- og udviklingsorganisationernes verden. Miljøbevægelsen har et stort formidlingsbehov, men som situationen er i dag, er den etablerede aftenskoleverden ofte ikke en reel formidlingsmulighed, og der er en tendens til, at organisationerne forsøger at kæmpe med formidlingsopgaverne enkeltvis og kun sporadisk når længere ud end deres medlemskreds. Dertil kommer, at mange dyrekøbte formidlingserfaringer - gode såvel som dårlige - går tabt, uden at andre får lært af dem. Arbejdspresset i det daglige er for hårdt, og der mangler overskud til for alvor at få gjort et fælles fremstød på folkeoplysningsfronten.
2) De pokkers penge. Udviklings- og forsøgsarbejde kræver tid og penge, og de puljer, som kan søges til sådant arbejde på hhv. kommunalt og statsligt plan, har en udviklingshorisont, som oftest ikke rækker ud over ét år - så skal forsøget være selvbærende rent økonomisk. Det er umuligt for små alternative forsøgsprojekter, som dem vi har stået for, og det er vanskeligt selv for de etablerede aftenskoler.

Et nyt fælles oplysningsforbund?

I oktober var jeg på en studietur organiseret af Københavns Miljø- og Energikontor om bl.a. Agenda 21-arbejde i Sverige. Her stødte jeg ind i et oplysningsforbund kaldet „Studiefrämjandet" (SFr).

SFr står fri af partitilhørsforhold og er det 3. største oplysningsforbund i Sverige.

Det blev dannet for ca. 30 år siden, og i dag er der 20 medlemsorganisationer inden for natur-, miljø- og kulturområdet - blandt andre den svenske naturfredningsforening, Friends of the Earth, Friluftsrådet og Miljöförbundet. De repræsenterer over en million medlemmer.

De lægger vægt på, at det er et „folkrörelses-forankret" oplysningsforbund, og i deres idegrundlag „Natur og Kultur i forening" vægter de natur- og miljøformidling højt. Og medlemsorganisationerne har glæde af SFr både i forhold til deres formidlingsbehov udadtil og deres uddannelsesbehov indadtil.

Måske kan et nyt fælles oplysningsforbund efter den model være det bindeled, der er så hårdt brug for? ■

Yderligere information:
FOGU - Grønt Universitet København
Økologihuset, Blegdamsvej 4B
2200 København N
Tel: 35 37 32 27, helst mellem 9 og 14

Lokal Agenda 21 og det miljømæssige råderum

Lene Okholm og Bente Hessellund Andersen

Den bæredygtige udvikling er dømt til at mislykkes, hvis den ikke har opbakning hos befolkningen. Men lige såvel er den dømt til at mislykkes, hvis det lokale miljøarbejde ikke understøttes af myndighederne - så bliver det kun til små spredte forsøg på bæredygtighed. Kan en kobling mellem det lokale Agenda 21-arbejde og råderums-tanken befordre en bæredygtig samfundsudvikling?

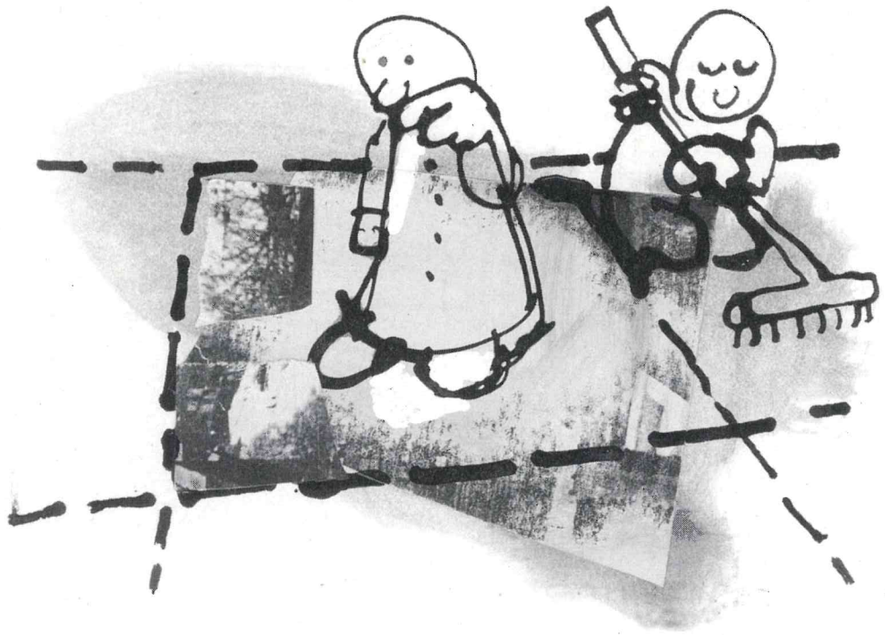

Tegner: Ulla Hilden

På miljøområdet findes en sammenhæng, der ikke er helt klar, nemlig forholdet mellem de to begreber: *lokal Agenda 21* og *det miljømæssige råderum* - også kaldet *det økologiske råderum*. Begge er relativt nyligt introducerede begreber på den danske „miljø-arena", hvor de endog har vundet indpas i de højere politiske instansers terminologi og konkrete arbejde. Det er efterhånden bredt accepteret, at både lokal Agenda 21 og det miljømæssige råderum - hver for sig - kan få stor betydning for arbejdet for en mere bæredygtig samfundsudvikling.

Den danske stat har ved at underskrive Rio-dokumentet „forpligtet" sig til at lede udviklingen i retning mod bæredygtighed. Oven i købet har den også - via kapitlet om Lokal Agenda 21" - forpligtet sig til at lade initiativer „nedefra" spille en væsentlig rolle i denne udvikling. Samtidigt har den danske stat også forpligtet sig til at lade kommende miljøhandlingsplaner bygge på tanken om det miljømæssige råderum. Når vi kobler de to begreber, har vi efter vores mening et virkeligt stærkt redskab til arbejdet hen imod målet - et mere bæredygtigt samfund.

Ingen har dog endnu taget fat på en præcisering af sammenhængen de to begreber imellem. Formålet med nærværende artikel er at give et indspark til en debat, der kan gøre en sådan præcisering mulig.

Lokal Agenda 21

Både „lokal Agenda 21" og „det miljømæssige råderum" er i Danmark blevet bragt på banen af græsrodsorganisationer, der har set nødvendigheden af nytænkningen i deres indhold. For „lokal Agenda 21's" vedkommende var det Center for

International Bæredygtig Udvikling (CIBU), der tog fat i denne vigtige del af Rio-dokumentet fra 1992, som både offentlige og folkelige organisationer havde ladet ligge.

Lokal Agenda 21 er „lokale handlingsplaner for en bæredygtig udvikling i det 21. århundrede", hvor borgernes deltagelse i både formuleringen og realiseringen af planen er et af omdrejningspunkterne. Målet for - eller visionen bag - lokal Agenda 21 er således en bæredygtig udvikling med forankring i det lokale og med de berørte borgeres opbakning.

Det miljømæssige råderum

For „det miljømæssige råderums" vedkommende var det NOAH, der som Danmarks repræsentant for den internationale paraplyorganisation „Friends of the Earth" (FoE) i 1994 introducerede begrebet.

Det miljømæssige råderum er et koncept, der søger at angive det kvantitative mål for den bæredygtige udvikling. Råderummet beskriver bogstavelig talt det fysiske eller stoflige „rum", der er til rådighed for hvert enkelt menneske på kloden ved realiseringen af en bæredygtig udvikling.

Mange mennesker har en følelse af at der handles hen over hovedet på dem.....

FoE-Europa har opstillet følgende definition på råderums-begrebet, som har den styrke, at den i definitionen kobler hensynet til naturens tålegrænser til et princip om global lighed med hensyn til ressourcefordelingen mellem Jordens befolkning (se evt. uddybende herom i „Miljøsk nr.4):

Forbruget af fornyelige såvel som ikke fornyelige ressourcer skal begrænses til niveauer, der sikrer kommende generationer samme muligheder, som vi har i dag. Alle mennesker på Jorden har ret til en lige andel af Jordens ressourcer.

Hvordan er så sammenhængen de to begreber imellem?

Der er en nøje - og meget vigtig - sammenhæng mellem de to begreber, lokal Agenda 21 og det miljømæssige råderum. Udgangspunktet for begge er visionen om en bæredygtig udvikling. Lokal Agenda 21 indeholder retningslinierne for udviklingen - *strategien*, mens det miljømæssige råderum angiver de kvantitative mål for arbejdet inden for de forskellige ressourceområder.

Resultatet af denne erkendelse er, at det bliver muligt - ja, logisk - at benytte det miljømæssige råderum i arbejdet med lokal Agenda 21 i og med, at en opgørelse af råderummet angiver de fysiske målsætninger for arbejdet.

En forudsætning for, at det vil lykkes, er dog, at vi kender miljøbelastningen - sat i forhold til det miljømæssige råderum - ved forskellige former for forbrug og/eller adfærd - og at vi tør tage konsekvensen af denne viden, når målene for de lokale Agenda-21-planer skal fastlægges.

Sammenhængen mellem de to begreber er af central - både forståelsesmæssig og ren praktisk betydning. Videre kan afklaringen være med til at mindske den overhængende risiko, der er for, at den overordnede målsætning - en bæredygtig udvikling - udviskes, når så mange og tilsyneladende usammenhængende begreber (bæredygtighed, Agenda 21, det miljømæssige råderum osv.) er på banen.

En kobling af råderums-tanken til det lokale Agenda 21-arbejde kan tilføre arbejdet en givtig pædagogisk visualisering af, hvilke reduktionsmål der er nødvendige i forbindelse med realiseringen af en mere bæredygtig udvikling. Herved kan opstilles nogle bæredygtighedsindikatorer, der kan diskuteres og evalueres borgere og kommune imellem.

Sættes det miljømæssige råderum f.eks. som målsætning, vil arbejdet med de kommunale grønne regnskaber blive langt mere vidtgående, end det, vi ser i dag. Og sandsynligheden for, at det vil lykkes de kommunale - eller statslige - myndigheder at få borgernes accept af mere vidtgående målsætninger, må forventes at blive større, hvis det miljømæssige råderum bruges som det forklarende værktøj. Det styrker argumentationen, at man kender målet.

Omvendt - og det er måske det vigtigste - vil græsrodsinitiativer, der tager udgangspunkt i de meget vidtgående forandringer, der udstikkes af råderumstanken, alt andet lige have større mulighed for succes og opbakning fra de kommunale myndigheders side, hvis de samtidig har rod i Agenda 21-tanken. Hvis lokale græsrods Agenda 21-grupper kan stille op med dynamiske og visionære Agenda 21-planer, vil det være svært for kommunale myndigheder at komme uden om dem. I en tid, hvor mange mennesker har en følelse af, at der handles hen over hovedet på dem, og at kommunerne mangler lydhørhed over for borgerne, kan Agenda 21-ideen være redningsplanken for demokratiet og det folkelige engagement.

Nogle konkrete eksempler

Vi kan se mange steder i arbejdet med lokal Agenda 21, hvor indarbejdelse af princippet om det miljømæssige råderum på den ene eller anden led vil styrke arbejdet for en ændring af samfundsudviklingen i en mere bæredygtig retning.

Det vil f.eks. være oplagt at bruge de målsætninger, der opstilles med det miljømæssige råderum i trafikplanlægningen. Hvis man tager udgangspunkt i FN's klimapanels anbefalinger m.h.t. CO_2-udslip til atmosfæren og det globale lighedsprincip, må det uundgåeligt afspejle sig i en anden form for trafikløsninger end dem, vi ser i dag. Dette kan enten være løsninger, der minimerer CO_2-udslippet pr. transporteret enhed og km, eller løsninger, der simpelthen mindsker transportbehovet!

På samme måde kan det lokale Agenda 21-arbejde, der knytter sig til boligforeningers grønne regnskaber, med fordel indarbejde målsætningerne fra det miljømæssige råderum. Dette gælder f.eks. vandforbrug, energiforbrug til opvarmning og el i boligerne samt forbruget af metaller m.m.. Vi tror, at beboernes opbakning til vandspare-anordninger, affaldssortering og lignende vil blive større, når det anskueliggøres, at det *er* muligt at komme til at leve bæredygtigt.

Lokalt Agenda 21-arbejde kan også være at omlægge bespisningen i institutioner for børn, gamle og syge til økologisk producerede fødevarer. Her kan det miljømæssige råderum bruges til at vise, at det ikke er tilstrækkeligt, at maden er økologisk produceret - det er samtidigt nødvendigt at ændre dens sammensætning. En del af miljøproblemet ligger nemlig i at danskernes kost indeholder alt for meget kød. Ændres kostsammensætningen derfor ikke ved overgangen til økologisk bespisning, vil vi fortsat overskride vores miljømæssige råderum for landbrugsjord.

Med Lokal Agenda 21 styrkes kontakten mellem lokale myndigheder og borgere

Visionen...

Arbejdet med lokal Agenda 21 er i dag i opstartsfasen mange steder ude i kommunerne. Lokal Agenda 21 er i vid udstrækning udlagt som et kommunalt anliggende, som dog også mange græsrødder, som ovenfor antydet, efterhånden har taget til sig. I virkeligheden mener vi, at arbejdet med lokal Agenda 21 skal udspænde sig i nye fora i rummet mellem de lokale myndigheder og borgerne. Denne sfære må være den primære for arbejdet for at opnå de bedste resultater (miljømæssigt, socialt og økonomisk) og for at styrke nærdemokratiet - herunder den gensidige dialog, tillid og respekt de to grupper imellem. Denne har det mange steder ikke for godt i dag.

Vi har ovenfor præsenteret en række eksempler på, hvordan vi mener, man konkret kan benytte det miljømæssige råderum i arbejdet med lokal Agenda 21. Der er dog stadig behov for en grundig debat og præcisering. Vores håb er, at vi med ovenstående har sat nogle ting på plads og tanker i gang, som kan være med til at åbne op for denne debat - som tilsyneladende er så svær at få taget hul på. ■

BLAND DIG!!!!

Miljøsk er et tidsskrift, som har sine egne meninger i den daglige miljødebat. Og som gerne lægger spalteplads til, hvis du har din.

Foran og bagude!

Miljøsk er foran, når det gælder debatten om, hvilken vej udviklingen kan og bør ta'. Og bagude, når vi samler op på nyhedsmediernes miljøstof.

Skriv!

Miljøsk er ikke til lange videnskabelige afhandlinger, men gerne til seriøse synspunkter og ny erkendelse, som flytter.

Miljøsk

- miljødebat på godt dansk.

Kontakt redaktionens sekretær og hør nærmere, eller send dit manuskript på diskette (WordPerfect).

Miljøsk
c/o NOAH
Nørrebrogade 39, 1.tv.
2200 København N
Tlf. 35 36 12 12
Fax 35 36 12 17
E-mail noah@noah.dk

Dolly var på alles læber i foråret. Ikke fordi det var en speciel skøn ungmø - men derimod fordi det klonede lam satte gang i debatten om risikoen for kloning af mennesker. Glemt blev imidlertid de konsekvenser, der står først for døren: Hvad betyder kloning for husdyrbruget, den biologiske mangfoldighed og miljøet?

Dolly – en simpel vare?

Jesper Toft
Forskningsbibliotekar på Roskilde Universitetscenter
Aktiv i NOAHs Gensplejsningsgruppe

Betragter man den offentlige debat om Dolly i løbet af foråret, skulle man tro, at det nu er muligt at klone mennesker. Det kan man imidlertid ikke - og der er ikke noget, der tyder på, at det vil ske i nær fremtid. Det skyldes dels tekniske årsager (så langt er man ikke endnu), og dels politiske årsager (det er forbudt i en lang række lande). Der, hvor vi formentlig vil se de første klonede produkter, vil være inden for det medicinske område og inden for det, der hedder xenotransplantation, altså reservedelsproduktion af animalske organer til menneskelig transplantation.

Kloner, patenter og penge - mange penge

Dolly er som det første klonede pattedyr verdens mest berømte lam, da det er et levende bevis på, at levedygtigt afkom kan blive udviklet fra en enkelt kropscelle fra et voksent dyr. Tidligere klonede dyr var alle fremkommet ud fra fosterceller i de tidligste stadier, efter ægget er blevet befrugtet. Ved at bruge en kropscelle frembringes ikke den perfekte klon - Dolly har f.eks. kun arvet en cellekerne, men ikke cytoplasmaet med dets mitokondrier fra Dollys ophav. Da mitokondrier bl.a. kontrollerer energiintensive cellepro-cesser som f.eks. dem, der resulterer i dannelsen af proteiner, ligger der her fortsat nogle begrænsninger i at bruge kropsceller.

Et af de mest bemærkelsesværdige aspekter ved det klonede lam er, at den anvendte kloningsteknik er meget simpel og billig. PPL Therapeutics, som har lavet Dolly, arbejdede på et budget på ca. 300.000 US $ sidste år. En uge efter lammekloningen kom nyheden om, at der

Kloning - hvad er det?

Et klon er en gruppe af genetisk identiske celler eller individer, der stammer fra samme ophav - altså grupper af celler, planter, dyr eller fisk med samme arvemasse. Kloning er således den proces, der fører til dannelsen af de identiske individer.

Kloning af planter og mikroorganismer har længe været en rutinemæssig opgave for bioteknologerne, mens kloning af dyr har været vanskelig eller umulig. Hidtil har man således udelukkende kunnet klone dyr ved at isolere celler fra de befrugtede æg efter de første delinger. Den nye teknik, der er introduceret med Dolly, gør det i princippet muligt at klone et dyr udfra hvilken som helst celle i et dyr, da alle celler indeholder den samlede genetiske information (*red.*)

PPL Therapeutics

PPL Therapeutics har flere humane proteinprodukter under udvikling og har mindst 1 patent i USA (Patent No. 5,476995) på en metode til at producere terapeutiske proteiner af mælken fra transgenetiske får og mindst 1 patent (Patent No. WO 96/07732) på en metode til at klone pattedyr fra fosterceller. Omfattet er dyr som køer, får, geder, bøfler, kameler og svin.

i USA i Oregon Primate Centre var fremstillet 2 aber fra klonede fosterceller. Forskerne bag denne kloning pointerede, at der i USA er ca. 300 klinikker, der allerede arbejder med humane kloner, og at dette arbejde blev udført stort set uden nogen form for regulering.

I USA er der forbud mod statsfinansiering af forskning i humane embryoner, men der er ingen barrierer for den private sektors forskning. Det svarer meget godt til den situation, vi havde i Danmark under det første bioteknologiske forskningsprogram fra 1987, der ikke støttede gensplejsning på dyr på grund af indvendinger fra politikerne, noget, der dog blev muligt i det 2. bioteknologiske program fra 1990.

Dolly blev født allerede i juli 1996 på Roslin Institute i Skotland. Men først i februar 1997, altså 7 måneder senere, blev verden informeret om det klonede lam. Hvorfor skete der denne forsinkelse? Det skyldes, at der kan tjenes rigtig mange penge på at klone dyr. Derfor skulle der først indgives patentansøgninger, og der skulle udarbejdes videnskabelige artikler ud fra devisen "forretning for videnskab". PPLs aktier steg da også med 16% på en dag på Londons børs efter nyheden.

Patenter på levende organismer har været et varmt debatemne i EU siden 1988, hvor EU-Kommissionen fremlagde det første forslag til patentdirektiv. Dette forslag blev stemt ned af Europa-Parlamentet i marts 1995, men i december samme år fremlagde EU-Kommissionen et nyt direktivforslag. I denne forbindelse er det især Biocytes patent på blodceller (se boks), der er interessant. Dette patent strider imod den europæiske patentlovgivning, der rummer klart forbud mod patent på bl.a. opdagelser, terapeutiske og diagnostiske processer. I Kommissionens nye forslag til patentdirektiv vil man derimod udtrykkeligt tillade sådanne patenter!

Det industrielle pres på lovgiverne har ikke været forgæves. Flertallet af det danske Folketing var i øvrigt efter en debat i Folketinget for nogle år siden modstandere af produktpatent på dyr.

Menneskelige proteinprodukter

PPL har indgået forskningsaftaler med mindst 4 store farmaceutiske firmaer, herunder Novo Nordisk, American Home Products (USA), Bayer (Tyskland) og Boehringer Ingleheim (Tyskland).

Ifølge flere industrielle observatører vil kloningsgennembruddet føre til skabelsen af et multi-milliard-dollar marked inden for sundhedssektoren. Og det er måske endda en underdrivelse, idet klonede får, geder eller køer åbner mulighed for en billigere måde at producere værdifulde humane terapeutiske proteiner i dyrenes mælk, som f.eks. blodstørknings-proteiner til blødere, eller insulin til diabetikere.

Mange forskere mener, at klonede dyr med tilførte gensplejsede træk vil blive meget effektive levende farmaceutiske fabrikker, fordi hunpattedyr kan give langt større mængder af proteiner i mælken end gensplejsede celler dyrket industrielt i store tanke eller et laboratorium. Når først gensplejsede dyr kan blive klonet rutinemæssigt, vil det betyde hurtigere og mere ensartet produktion af profitable proteiner. Markedet for terapeutiske proteiner er i øjeblikket på ca. 7,6 mia. US $ pr. år og forventes at vokse til 18,5 mia. US $ i år 2000.

Hvorvidt prisen på produkterne også vil falde som følge af de nye muligheder for at producere produkterne billigere, er det for tidligt at sige noget om. Meget tyder på, at det formodentlig ikke vil være tilfældet, hvis vi ser på de hidtil markedsførte genmodificerede produkter.

Reservedele til mennesker

En anden mulig og højt profitabel brug af klonede dyr er samlebåndsproduktion af „reservedele" af animalske organer til menneskelig transplantation. Svinekloner f.eks. kan blive gensplejset til at blive en kilde til erstatningsorganer for mennesker. Svineceller, der bliver dyrket i et laboratorium, kan blive ændret genetisk, så de vil "se ud" som humane celler for menneskets krop og på den måde formindske sandsynligheden for, at den menneskelige krop vil afvise det klonede dyrs transplanterede organ.

De fleste steder i verden er det forbudt at købe og sælge humane organer, men der er et enormt potentielt marked for erstatningsorganer fra transgenetiske dyr.

ABS Global

ABS Global i USA har et patent (Patent No. WO 95/17500) fra 1993, der dækker kloner og kimærer fra svin, heste, køer, antiloper, geder og får. Disse dyr er specielt værdifulde i landbruget med egenskaber som øget mælkeproduktion eller øget vækst.

Biocite

Biocite i USA har et patent (No. EP 343217), der dækker alle menneskelige blodceller, som er udvundet fra celler fra et nyfødt barn, og bruges til terapeutiske metoder, som også er patenteret - blodceller er meget vigtige for blod- og marvtransplantationer. Dette patent er anket af en lang række NGO'er fra hele Europa - en af de mange sager, der nu løber i den europæiske patentorganisation (onco-musen var den første - den er endnu ikke afsluttet - som i Danmark blev anket af NOAH og flere partier i Folketinget).

I 1995 modtog 35.000 patienter verden over et humant organ via transplantation. Men fordi der er mangel på menneskelige organer, er der et behov for formentlig ca. 100.000 flere menneskelige organer. Det umiddelbare behov for organer er beregnet til at være et 6 mia. US $ marked og vil sandsynligvis blive mange gange større i de kommende år.

Hvad prisen bliver for disse reservedelsorganer, er endnu uvist. Men der er stor risiko for, at udgifterne til medicin og organer vil eksplodere på grund af det stigende behov. Allerede nu har vi set initiativer fra EU-Kommissionens side til at gøre blod til en handelsvare, noget, der aldrig har været dansk politik - her er blod gratis og leveres gratis af frivillige blooddonorer.

Kloner og miljø

Den offentlige diskussion og debat om brugen af klonede husdyr har stort set været fraværende i pressen. Husdyrproblematikken har været overskygget af de mere problematiske aspekter, der er forbundet med at klone mennesker. Ikke

desto mindre rejser kloningsgennembruddet vigtige spørgsmål i forbindelse med tab af genetisk mangfoldighed i husdyrsektoren.

Kloning af husdyr ser ud til at blive endnu et redskab i rækken af reproduktionsteknologier (kunstig inseination, overførsel af fostre, reagensglasbefrugtning m.v.), som tillader større forædlingsfirmaer at producere genetiske ensartede husdyrracer, der er udvalgt alene ud fra et hensyn til at maksimere produktionen af kød, mælk og æg.

På verdensplan er den største trussel mod mangfoldigheden hos husdyr den højt specialiserede natur i den intensive husdyrproduktion. Det, at der bruges færre og færre dyr til avl, betyder, at avlens genetiske basis indsnævres ved hver eneste generation. Genetisk ensartede dyr er specielt følsomme for udbrud af sygdomme og ændringer i de miljømæssige betingelser. Industrielle husdyrracer alene er en utilstrækkelig genpulje for fremtiden.

Den fortsatte spredning af det industrielle landbrug verden over har betydet, at udbredelsen af specielt avlede husdyrracer er accelereret dramatisk i de sidste 100 år. FAO konkluderer, at de oprindelige husdyrracer forsvinder på verdensplan med en årlig rate på 5%, eller 6 husdyrracer pr. måned!

Men hvorfor være bekymret? Fordi mangfoldigheden inden for husdyr ligesom mangfoldigheden inden for planter er nøglen til at bevare og fremme produktiviteten i landbruget på længere sigt. På planteområdet er forskere begyndt at erkende, at klonet plantemateriale bør begrænses, og at der bør tilstræbes størst mulig mangfoldighed inden for den enkelte sort.

Foto: Polfoto

For dyr gælder det, at de traditionelle racer ofte har værdifulde træk såsom modstandsdygtighed mod sygdomme, høj fertilitet, gode moderskabskvaliteter, lang levetid og tilpasning til ofte hårde betingelser. Den gradvise forsvinden af lokale racer, som er i stand til at overleve i ekstreme miljøer, underminerer sikkerheden for fødevarer og husdyrene i fremtiden, især for de fattige. Ca. 1/3 af verdens befolkning er afhængige af husdyr som en del af deres livsbetingelser.

En gang udryddet - altid udryddet!

Fortalerne for kloningsteknikken er hurtige til at pointere, at kloning af dyr giver menneskeheden de redskaber, der er nødvendige for at kunne redde truede dyr.

I teorien, ja, men i praksis nej! - for disse teknologier ejes af firmaer og vil derfor primært blive anvendt til udvikling af industrielt tilpassede husdyrracer. I stedet for at blive et redskab til at bevare og anvende større mangfoldighed er det mere sandsynligt, at kloning vil øge problemerne med genetisk ensartethed - stik imod tankerne om bevarelse af de genetiske ressourcer.

Kloning af dyr kan være med til at give dødsstødet til den genetiske mangfoldighed inden for husdyravlen, hvis vi lader os overbevise af den menneskelige arrogance og firmaernes grådighed om, at teknologien kan redde mangfoldigheden. Uanset hvor dygtige forskerne bliver til at klone celler, at overføre embryoner eller designe transgenetiske husdyr, er der intet, der tyder på, at forskerne vil være i stand til at "skabe" mangfoldighed, når den en gang er forsvundet. En gang uddød altid uddød.

Rundt i verden er der spredte initiativer til at bevare de lokale husdyrracer. I Røros i Norge er der aktiviteter i gang for at bevare den oprindelige kvægrace, STN og derfor er arbejdsindsatsen ved kvægbruget lav, ligesom der er en god grovfoderudnyttelse. Det var også på høje tid, for der er nu kun ca. 600 eksemplarer af den oprindelige race tilbage.

Danske politikere på banen

I slutningen af maj diskuterede Folketinget kloning. Der var to næsten identiske dagsordenforslag på banen, der begge opfordrede regeringen til at sikre, at kloning på dyr udelukkende sker i forskningssammenhænge, og at kloning på dyr ikke tages i anvendelse i husdyrproduktionen.

Forskellen var, at Venstre, de Konservative og Fremskridtspartiet sammen med Kjeld Rahbæk Møller og Jørn Jespersen fra SF godt ville acceptere, at forsøg med kloning af kropsceller resulterede i færdigudviklede individer, mens Socialdemokratiet, SF, det radikale Venstre, Enhedslisten og Dansk Folkeparti ikke ville tillade færdigudviklede individer. Ved afstemningen var det sidstnævnte synspunkt, der fik flertal.

Forskerne kan derfor for fremtiden forske frit i kloningsteknikken, men må ikke udvikle et helt klonet individ af en udvalgt original. Landmanden må ikke have en flok klonede køer gående begrundet i hensynet til naturens mangfoldighed. Folketinget debatterede ikke de mange muligheder, der ligger i teknikkens medicinske anvendelse og mulige etiske konsekvenser heraf. ■

Pernille Hagedorn-Rasmussen

Kort om miljø

Patent på naturen

70% af verdens genetiske ressourcer findes i regnskovene, floderne, ørknerne og savannerne på den sydlige halvkugle. I de seneste år har ulandenes genressourcer fået stor betydning for den bioteknologiske industri, der på livet løs indsamler både regnskovens planter og den lokale medicinmands viden til brug i laboratorierne. Egenskaber, der har været kendt af regnskovens beboere i århundreder, bliver nu anvendt kommercielt af medicinalindustrien og det agroindustrielle kompleks i nye processer og til nye produkter.

For gener kan patenteres - det vil sige, at en virksomhed kan få eneret til at udnytte et bestemt stykke arvemateriale fra et dyr, en plante eller en mikroorganisme. Selv menneskegener fra indfødte folk patenteres.

Læs mere om biopirater og jagten på ulandenes genressourcer i KONTAKT nr.7 1996/97 (44 sider for 35 kr.), som kan bestilles hos Mellemfolkeligt Samvirke, tlf. 33 32 62 44.

Grønne Skatter

Kun to år efter Teknologirådet afholdt en konference om en grøn skattereform, har de udsendt oplæggene i rapportform. Det var en udmærket konference, og oplæggene er stadigvæk relativt aktuelle, de kan evt. suppleres med rapporten fra SID's konference om grønne skatter, der hedder "Grønne skatter og afgifter - en vej til bedre miljø og mere beskæftigelse", hvor også skatteministeren bidrager med sin mening.

Gen-angivere

Genmodificeret soja, majs og rasp kan nu lovligt markedsføres i EU, og utallige produkter vil blive fremstillet ud fra dem. Nogle af disse varer vil blive mærkede som genmodificerede, andre vil ikke. En gruppe i Allerød, der kalder sig "Oplysning om Genteknologi", indsamler oplysninger om varer, der er fremstillet på grundlag af genmodificerede planter. Gruppen ønsker at kunne vejlede forbrugere, så der bliver en reel mulighed for frit at kunne vælge mellem produkterne. "Oplysning om Genteknologi" beder om henvendelse fra alle, der har konkrete oplysninger om varer, der er fremstillet på basis af genmodificerede planter. Angivere loves anonymitet, og henvendelse kan ske på tlf. 48 17 40 16 tirsdag ml. 9 og 10 og 20-21 eller skriftligt Hvidehusvej 5, 3450 Allerød.

Cat-Link forstyrrer fuglene

Miljøsk har været vældig optaget af problematikken omkring hurtigfærgerne, derfor haster vi med at fortælle om Carl Bro og Bioconsult A/S' undersøgelse af sejladsen gennem et EU-fuglebeskyttelses område ved Samsø. Skov- og Naturstyrelsen vurderer på baggrund af undersøgelsen, at en passage af en Cat Link-færge forstyrrer dobbelt så meget som en passage af Ask eller Urd. Cat-Link sejler desuden til sammen fire gange så mange ture som de almindelige færger. Cat-Links samlede forstyrrelse af havfuglene ved Samsø er 8 gange så stor som færgerne Ask og Urd. *Miljø Info nr. 13, juli 1997.*

REGISTER

Kronologisk register for Miljøsk nr. 1-8

Nr 1. Juni 1995

Tema: Østrogene stoffer i miljøet.
Lassen, Jesper: Hovsa...! (Leder). s.2
Rank, Jette: Østrogenpuslespillet. s.6
Rank, Jette: Østrogener i spildevandsslam. s.10
Rasmussen, Pernille: Østrogenforureningens kilder. s.14
Buch-Madsen, Pia: Er der styr på de industrielle østrogener? s.20.
Lassen, Jesper: Tjernobyl og mongolerne i Berlin. s.24.
NOAH-undergrund: Jord i hovedet - eller styr på den forurenede jord? s.29.
Hedegaard, Esben: Naturen og/eller mennesket. s.36.
Czeskleba-Dupont, Rolf: Nazismens økologi - på det sprogvidenskabelige overdrev. s.39
Lassen, Jesper: Gensplejsede planter på vej. s.42

Nr 2. Oktober 1995

Tema: Økologisk jordbrug.
NOAH-undergrund: Halvandet år... (Leder) s.2.
Hedeboe, Poul Henrik: Kampen for økologisk jordbrug. s.5.
Kristensen, Lars & Borgen, Anders: Fremtiden for økologisk jordbrug. s.10
Kristensen, Lars & Borgen, Anders: Fem visioner for økologisk jordbrug. s.14.
Michelsen, Johannes: Økologi og grønne bevægelser. s.20.
Halkier, Bente: Politisk kamp i køledisken. s.28.
Lassen, Jesper: Bæredygtig kaffe? s.34.
Madslund, Maya-Maria: Genteknologien miljøet og de store virksomheder. s.40.

Nr 3. December 1995

Tema: Transport og høj hastighed.
Buch-Madsen, Pia: Tid er penge - hvad er miljø? (Leder) s.2.
Toft, Peter: Flytrafikkens oversete miljøproblem. s.4.
Toft, Peter: Kolde facts om tropopausen. s.12.
Lassen, Jesper: Hvordan tomaten tabte sin smag. s.14.
Lund, Arne: Højhastighedstog - for hvem og hvorfor? s.20.
Lund, Arne: På sporet af den tabte tid. s.28.
Skaarup, Rikke: Katamaran i modvind. s.30.
Belling, Rolf: Frihandel og miljø. s.36.

Nr 4. Marts 1996

Tema: Miljømæssigt råderum - Et bæredygtigt Europa.
Rasmussen, Pernille: Det miljømæssige råderum kan bruges konkret. (Leder) s.2
Ejlertsen, Kim: Hvad er det miljømæssige råderum? s.4
Ejlertsen, Kim: Miljømæssigt råderum - et redskab til at skabe en mere bæredygtig verden. s.8
Mathiessen, Birgit & Andersen, Bente Hessellund: Hvad vi spiser - og det miljømæssige råderum. s.16
Jensen, Kai Otto: Mere om katamaranen. s.24.
NOAH-undergrund: Regeringskonferencen i miljøets stjernetegn. s.28.
Hulebæk, Allan: Det økologiske Råd tør! s.34.
Lassen, Jesper: PVC afgiver østrogene stoffer til maden. s.38.
Rasmussen, Pernille: Grøn information. s.44.

Nr 5. Juni 1996

Tema: Produktorienteret miljøpolitik.
Lassen, Jesper: Produktorienteret miljøpolitik (Leder) s.2.
Pedersen, Lise Fogh: Produktorienteret miljøpolitik. s.4.
Lassen, Jesper: Er miljøet forbrugernes ansvar? s.10.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille: En banan er vel en banan? s.16.
Skovboe, Anne: Image-ræs - misbruger kommunerne byøkologiske projekter? s.22.
Madslund, Maya-Maria: Genteknologisk kaos i Kina. s.28.
Hansen, Birgit Krongaard & Banke, Karen: Økologiske svineproduktion, sådan! s.30.
NOAHs energigruppe: Energiplan 21. s.38.
Eklund, Hans: Nye termostater i Østeuropa. s.40.

Nr 6. September 1996

Tema: Økologisk forbrug!?
Lassen, Jesper: Når vi tror vi vælger miljøet... (Leder) s.2.
Andersen, Bente Hessellund: Bomuld og det miljømæssige råderum. s.4.
Okholm, Lene & Andersen, Bente Hessellund: Første økologiske verdensudstilling. s.10.
Øster, Jeppe: Miljømærkning - muligheder og begrænsninger. s.18.
Schroll, Henning: Frem og tilbage med øldåsen. s.22.
Keummel, Bernd: Er drivhuseffekten ligesom en velociraptor? s.26.
Lassen, Jesper: Tjernobyl og markmusene i Ukraine. s.30.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille: Københavns Miljø- og energikontor. s.34.
Døør, Jørgen & Langkjær, Erik: Økologi og livsfilosofi. s.36.
Buch-Madsen, Pia: Affaldsturisme. s.42.

Nr 7. November 1996

Tema: Bæredygtigt fiskeri.
Lassen, Jesper: Grønne rødspætter. (Leder) s.2.
Agger, Peder: Økologisk fiskeri. s.4.
Heinberg, Claus: Økologi er en død sild. s.8.
Lassen, Jesper: Den blå revolution. s.14.
Andersen, Knud: Fisken, fiskeren og havet. s.22.
Hulevad, Jan: Bæredygtig fiskeripolitik. s.26.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille. Landsforeningen Levende Hav. s.30.
Toft. Jesper: Forbrug, forbruge, forbruger. s.32.
Egetoft, Annette, & Johnsen, Anette Jon: Byøkologi i København. s.38.

Nr 8. Marts 1997

Tema affald.
Hagedorn-Rasmussen: Affaldsrevolution. (Leder) s.2.
Thirstrup, Karin & Wejdling, Henrik: Produktorienteret miljøindsats - et middel til affaldsminimering? s.4.
Lassen, Joakim Haares: Det går fremad med genanvendelsen. s.10.
Petersen, Morten: Genanvendelse af affald - for enhver pris? s.14.
Nielsen, Ole H. L.: Ny affaldsbekendtgørelse med mange ukendte. s.18.
Søgaard, Bodil: Fødevarekvalitet og sundhed. s.24.
Lassen, Jesper: Borgeren, fiskeren og den økologiske fisk. s.30.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille: Godt nyt for den politiske forbruger. s.36.
Andersen, Sofie Krogh: Affaldet op på bilerne! ...Bilerne ud på landet! s.42

Emneregister for Miljøsk nr 1-8

Affald

NOAH-undergrund: Jord i hovedet - eller styr på den forurenede jord? Nr 1, s.29.
Buch-Madsen, Pia: Affaldsturisme. Nr 6, s.42.
Hagedorn-Rasmussen: Affaldsrevolution. (Leder) Nr 8, s.2.
Thirstrup, Karin & Wejdling, Henrik: Produktorienteret miljøindsats - et middel til affaldsminimering? Nr 8, s.4.
Lassen, Joakim Haares: Det går fremad med genanvendelsen. Nr 8, s.10.
Petersen, Morten: Genanvendelse af affald - for enhver pris? Nr 8, s.14.
Nielsen, Ole H. L.: Ny affaldsbekendtgørelse med mange ukendte. Nr 8, s.18.
Andersen, Sofie Krogh: Affaldet op på bilerne! ...Bilerne ud på landet! Nr 8, s.42.

Byøkologi

Egetoft, Annette, & Johnsen, Anette Jon: Byøkologi i København. Nr 7, s.38.
Skovboe, Anne: Image-ræs - misbruger kommunerne byøkologiske projekter? Nr 5, s.22

Bæredygtige fisk

Lassen, Jesper: Grønne rødspætter. (Leder) Nr 7, s.2.
Agger, Peder: Økologisk fiskeri. Nr 7, s.4.
Heinberg, Claus: Økologi er en død sild. Nr 7, s.8.
Lassen, Jesper: Den blå revolution. Nr 7, s.14.
Andersen, Knud: Fisken, fiskeren og havet. Nr 7, s.22.
Hulevad, Jan: Bæredygtig fiskeripolitik. Nr 7, s.26.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille. Landsforeningen Levende Hav. Nr 7, s.30.
Lassen, Jesper: Borgeren, fiskeren og den økologiske fisk. Nr 8, s.30.

Energi & A-kraft

NOAHs energigruppe: Energiplan 21. Nr 5, s.38.
Lassen, Jesper: Tjernobyl og mongolerne i Berlin. Nr 1, s.24.
Lassen, Jesper: Tjernobyl og markmusene i Ukraine. Nr 6, s.30.
Eklund, Hans: Nye termostater i Østeuropa. Nr 5, s.40.
Keummel, Bernd: Er drivhuseffekten ligesom en velociraptor? Nr 6, s.26.

Emballage

Schroll, Henning: Frem og tilbage med øldåsen. Nr 6, s.22.

Genteknologi

Lassen, Jesper: Gensplejsede planter på vej. Nr 1, s.42
Madslund, Maya-Maria: Genteknologien miljøet og de store virksomheder. Nr 2, s.40.
Lassen, Jesper: Hvordan tomaten tabte sin smag. Nr 3, s.14.
Madslund, Maya-Maria: Genteknologisk kaos i Kina. Nr 5, s.28.
Lassen, Jesper: Den blå revolution. Nr 7, s.14.

Natursyn

Hedegaard, Esben: Naturen og/eller mennesket. Nr 1, s.36.
Czeskleba-Dupont, Rolf: Nazismens økologi - på det sprogvidenskabelige overdrev. Nr 1, s.39
Døør, Jørgen & Langkjær, Erik: Økologi og livsfilosofi. Nr 6, s.36.

Grønne mærker

Lassen, Jesper: Bæredygtig Kaffe? Nr 2, s.34.

Lassen, Jesper: Når vi tror vi vælger miljøet... (Leder) Nr 6, s.2.
Øster, Jeppe: Miljømærkning - muligheder og begrænsninger. Nr 6, s.18.

Politisk forbrug

Halkier, Bente: Politisk kamp i køledisken. Nr.2, s.28.
Lassen, Jesper: Er miljøet forbrugernes ansvar? Nr 5, s.10.
Lassen, Jesper: Når vi tror vi vælger miljøet... (Leder) Nr 6, s.2.
Toft, Jesper: Forbrug, forbruge, forbruger. Nr 7, s.32.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille: Godt nyt for den politiske forbruger. Nr 8, s.36.

Trafik

Buch-Madsen, Pia: Tid er penge - hvad er miljø? (Leder) Nr 3, s.2.
Toft, Peter: Flytrafikkens oversete miljøproblem. Nr 3, s.4.
Toft, Peter: Kolde facts om tropopausen. Nr 3, s.12.
Lund, Arne: Højhastighedstog - for hvem og hvorfor? Nr 3, s.20.
Lund, Arne: På sporet af den tabte tid. Nr. 3, s.28.
Skaarup, Rikke: Katamaran i modvind. Nr 3, s.30.
Jensen, Kai Otto: Mere om katamaranen. Nr 4, s.24.

Miljømæssigt råderum

NOAH-undergrund: Halvandet år... (Leder) Nr 2, s.2.
Rasmussen, Pernille: Det miljømæssige råderum kan bruges konkret. (Leder) Nr 4, s.2
Ejlertsen, Kim: Hvad er det miljømæssige råderum? Nr 4, s.4
Ejlertsen, Kim: Miljømæssigt råderum - et redskab til at skabe en mere bæredygtig verden. Nr 4, s.8
Mathiessen, Birgit & Andersen, Bente Hessellund: Hvad vi spiser - og det miljømæssige råderum. Nr 4, s.16
Andersen, Bente Hessellund: Bomuld og det miljømæssige råderum. Nr 6, s.4.

Fødevarer

Lassen, Jesper: Gensplejsede planter på vej. Nr 1, s.42
Lassen, Jesper: Bæredygtig Kaffe? Nr 2, s.34.
Lassen, Jesper: Hvordan tomaten tabte sin smag. Nr 3, s.14.
Mathiessen, Birgit & Andersen, Bente Hessellund: Hvad vi spiser - og det miljømæssige råderum. Nr 4, s.16
Søgaard, Bodil: Fødevarekvalitet og sundhed. Nr 8, s.24.

Den 3. verden og miljø

Lassen, Jesper: Bæredygtig Kaffe? Nr 2, s.34.
Belling, Rolf: Frihandel og miljø. Nr 3, s.36.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille: En banan er vel en banan? Nr 5, s.16.

Miljøpolitik

NOAH-undergrund: Regeringskonferencen i miljøets stjernetegn. Nr 4, s.28.
Lassen, Jesper: Produktorienteret miljøpolitik (Leder) Nr 5, s.2.
Pedersen, Lise Fogh: Produktorienteret miljøpolitik. Nr 5, s.4.
Lassen, Jesper: Er miljøet forbrugernes ansvar? Nr 5, s.10.
Thirstrup, Karin & Wejdling, Henrik: Produktorienteret miljøindsats - et middel til affaldsminimering? Nr 8, s.4.

Miljøbevægelser

Michelsen, Johannes: Økologi og grønne bevægelser. Nr 2, s.20.
Rasmussen, Pernille: Grøn information. Nr 4, s.44.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille: Københavns Miljø- og energikontor. Nr 6, s.34.
Hagedorn-Rasmussen, Pernille. Landsforeningen Levende Hav. Nr 7, s.30.

Økologi

Hedeboe, Poul Henrik: Kampen for økologisk jordbrug. Nr 2, s.5.
Kristensen, Lars & Borgen, Anders: Fremtiden for økologisk jordbrug. Nr.2, s.10.
Kristensen, Lars & Borgen, Anders: Fem visioner for økologisk jordbrug. Nr 2, s.14.
Michelsen, Johannes: Økologi og grønne bevægelser. Nr 2, s
Lassen, Jesper: Bæredygtig Kaffe? Nr 2, s.34.
Hulebæk, Allan: Det økologiske Råd tør! Nr 4, s.34.
Hansen, Birgit Krongaard & Banke, Karen: Økologiske svineproduktion, sådan! Nr 5, s.30.
Okholm, Lene & Andersen, Bente Hessellund: Første økologiske verdensudstilling. Nr 6, s.10.
Agger, Peder: Økologisk fiskeri. Nr 7, s.4.
Heinberg, Claus: Økologi er en død sild. Nr 7, s.8.
Lassen, Jesper: Borgeren, fiskeren og den økologiske fisk. Nr 8, s.30.

Østrogene stoffer

Lassen, Jesper: Hovsa...! (Leder) Nr 1, s.2.
Rank, Jette: Østrogenpuslespillet. Nr 1, s.6.
Rank, Jette: Østrogener i spildevandsslam. Nr 1, s.10.
Rasmussen, Pernille: Østrogenforureningens kilder. Nr 1, s.14.
Buch-Madsen, Pia: Er der styr på de industrielle østrogener? Nr 1, s.20.
Lassen, Jesper: PVC afgiver østrogene stoffer til maden. Nr 4, s.38.

Miljøsk nr.10, november 1997
ISSN 1395-489X
Oplag 2.000 eksemplarer.

Miljøsk udgives af Miljøbevægelsen NOAH og henvender sig til alle, der synes, at ødelæggelsen af miljøet er en alvorlig sag. Miljøsk samler op på nyhedsmediernes miljødebat og bidrager til den visionære diskussion af, hvilken vej udviklingen på miljøområdet kan og bør tage. Artikler i Miljøsk giver ikke nødvendigvis udtryk for Miljøbevægelsen NOAH's holdning.

Udgiver:
Miljøbevægelsen NOAH
Nørrebrogade 39[1.tv]
2200 København N.
Telefon: 35 36 12 12
Telefax: 35 36 12 17
E-mail: Noah@noah.dk
Postgiro: 5 56 00 39

Redaktion og layout
Jesper Lassen (ansv.), Peter Fabricius, Pernille Hagedorn-Rasmussen, Charlotte Mogensen, Carina Botoft, Sofie Krogh Andersen, Jon Theil Nielsen, Gustav Lohse, Søren Nielsen, Søren Lausten.

Redaktionskomité
Jonna Odgaard, Kristian Kristiansen, Henning Schroll, Karin Andresen, Henrik Wejdling, Ia Brix Jensen, Susse Georg.

Abonnement og løssalg
Miljøsk udkommer fire gange om året. Abonnement og løssalg ved henvendelse til NOAH på telefon 35 36 12 12. Årsabonnement (4 numre): 125,- kr. Løssalg, 40,- kr pr nummer. Ældre numre kan købes, så længe lager haves. Klassesæt á 30 stk. (samme nummer) kan købes for 250,- ekskl. porto.

Flytning og reklamation
Meddelelse om flytning og reklamationer vedr. leveringen bedes rettet til postvæsenet.

Tryk
Miljøsk trykkes på Phønix-Trykkeriet a/s, Århus. Miljøcertificeret i henhold til BS 7750.
Miljøsk er trykt med vegetabilske trykfarver på 100% genbrugspapir, uden brug af organiske opløsningsmidler.

Skriv til Miljøsk!
Miljøsk modtager gerne relevante artikler og kommentarer fra læserne. Kontakt redaktionen og få et eksemplar af vores skrivevejledning.

Eftertryk er tilladt med tydelig kildeangivelse.